

Kongeriget Danmarks industrielle forhold fra de ældste tider indtil begyndelsen af 1848.

*Almindelig oversigt af industriens tilstand i Kongeriget
fra de ældste tider indtil kong Frederik VII's tronbestigelse.*

I den fjerneste oldtid indtil kristendommens indførelse, det vil sige indtil slutningen af det 10. århundrede, var en stor del af Norden omtrent ligeså vild og ugdyrket, som naturen havde skabt den. De til Danmark hørende lande var dækket af utilgængelige skove, moser og moradser. På dette tidspunkt kunne der ikke være tale om andre fredelige næringsveje end de, som tilfredsstillede livets første nødvendigheder eller hvorved forfærdigedes redskaber og våben til forsvar og angreb samt til jagt og fiskeri. Står de gamle sagaer til troende, skal der dog i dette tidsrum være drevet nogen agerdyrkning og kvægavl. I det 8. århundrede omtales rugagre, og at skibsbesætninger gik i land for at bage brød.

Med *Gorm den Gamle* (død ca. 940), som samlede det danske rige, og under hvis herredømme kristendommen blev indført, begyndte det mørke at svinde, som indtil da havde svævet over landets historie. Det berettes således hvad næringsvejene angår, at følgerne af en treårig misvækst for en stor del blev forebygget ved hjælp af de oplag af korn, som Gorm havde ladet anlægge i de gode år. Agerbruget må altså på den tid have nået en vis grad af udvikling.

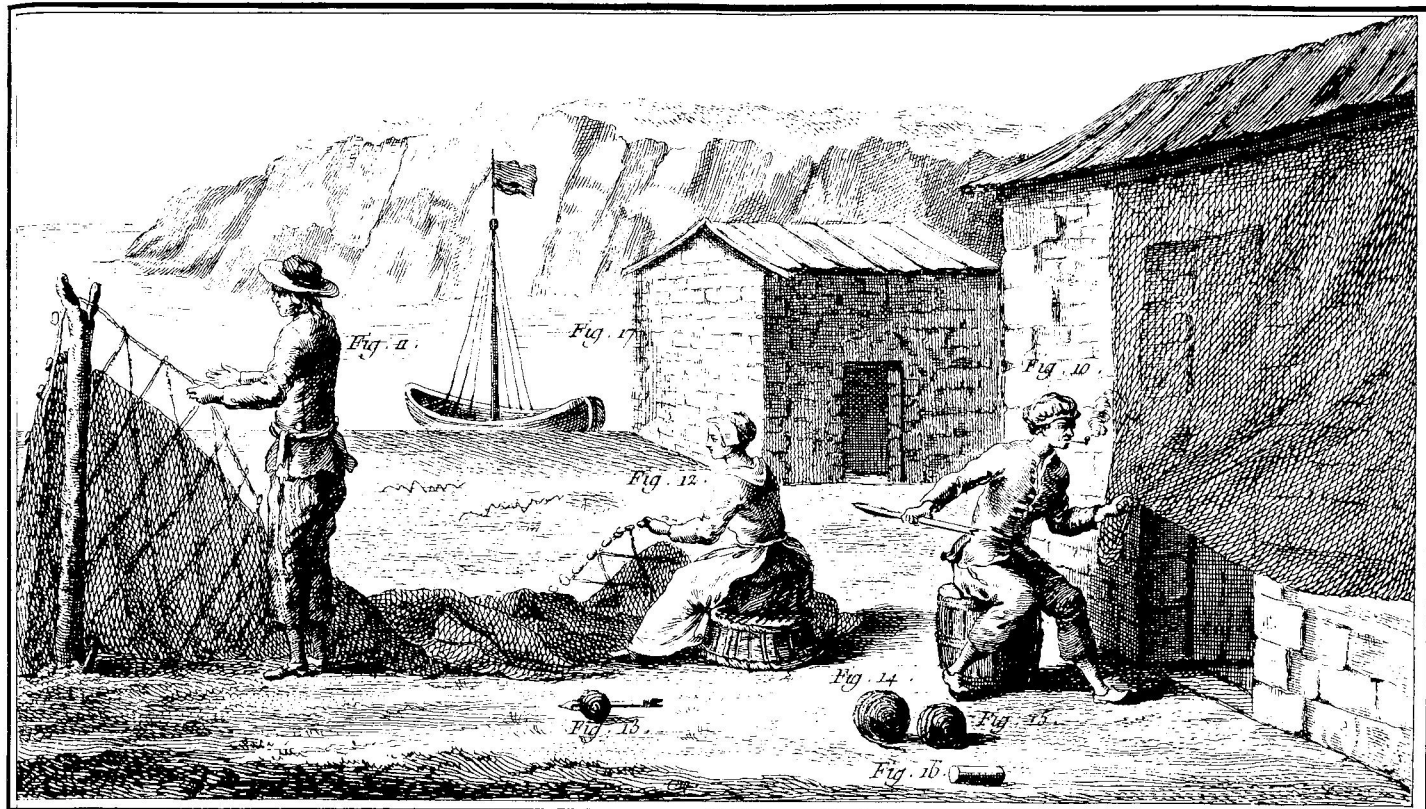
I samme takt, som kristendommen efter Gorms død vandt større indpas i Danmark, ændredes forholdene, og handel og andre næringsveje begyndte at udvikle sig, såvidt som krige, indbyrdes uroligheder og Venderne sørøverier tillod det. Sørøveriet var årsag til, at hele den østlige kyst af Jylland fra Skagen til Eideren var næsten ubeboet; ligeså var forholdene på øerne. Biskop Adam af Bremen giver en skildring af Danmark på sin tid, det vil sige fra midten til slutningen af det 11. århundrede.

Landet var meget mildt, siger han, den midterste del undgår man på grund af dens ufrugtbarhed (hede), kystegnene undgår man på grund af hyppige sørøveroverfald. Landet er kun opdyrket få steder, men ved fjordene ligger store byer. De små øer, som ligger omkring Fyn, er meget kornrige. Havet mellem Sjælland og Fyn er farligt at besejle på grund af sørøvere. Sjælland har overflod af korn, dog ligger dens nordlige del øde.

På det tidspunkt havde kongerne søgt ved love og forordninger at op-
hjælpe næringsvejene og bidrage til rigets opkomst. Købstæderne søgte de at fremme ved at tilstå dem visse friheder og gav dem eneret på visse næringsveje.

Landbrug

Fiskeri

Fra *Knud den Stores* tid (død 1036) har der været præget mønt her i landet. Før den tid brugtes enten fremmede penge eller varer byttedes mod varer.

Erik Ejegod (død 1103) indførte gilder, hvis oprindelige bestemmelse synes at have været at forbedre deres medlemmers forhold og gensidigt at hjælpe hinanden, noget som er gået over i den påfølgende tids skråer eller laugsartikler med hensyn til syge- og fattighjælp, første gang anført i de københavnske bagersvendes gildeskrå fra 1483. Ligeledes skulle der forhandles om alt andet, der var til fælles bedste. Det var derfor, at håndværkere indtrådte i dem, hvilket igen siden gav anledning til, at ethvert håndværk fik sine egne gilder.

Erik Ejegods søn *Knud Lavard* indkaldte fremmede håndværkere og bosatte dem i Roskilde.

Af *Valdemar Sejrs* jordebog fremgår, at på den tid avledes her i landet: Hvede, byg og havre; her var en masse heste, køer, svin og får; man spiste smør, ost, grise, gæs, høns, stokfisk, laks m.m.

Her var vandmøller, folket klædte sig i vadmel, man drak øl og mjød. Hertil kom en stor biavl. I denne konges Jydske Lov omtales abildgård, kålgård og toftgård. Til brændsel brugtes tørv og lyng.

Foruden på tilstanden af et lands kultur, beror dets handel på, om der hersker fred med udlandet og i landet selv. Da ingen af disse betingelser var til stede ret lang tid af gangen, var handelen da heller ikke af særlig betydning i denne konges tid, men endnu mindre blev den det under en lang række af hans efterfølgere, blandt andet på grund af de friheder, som han gav Lübeck og andre tyske byer.

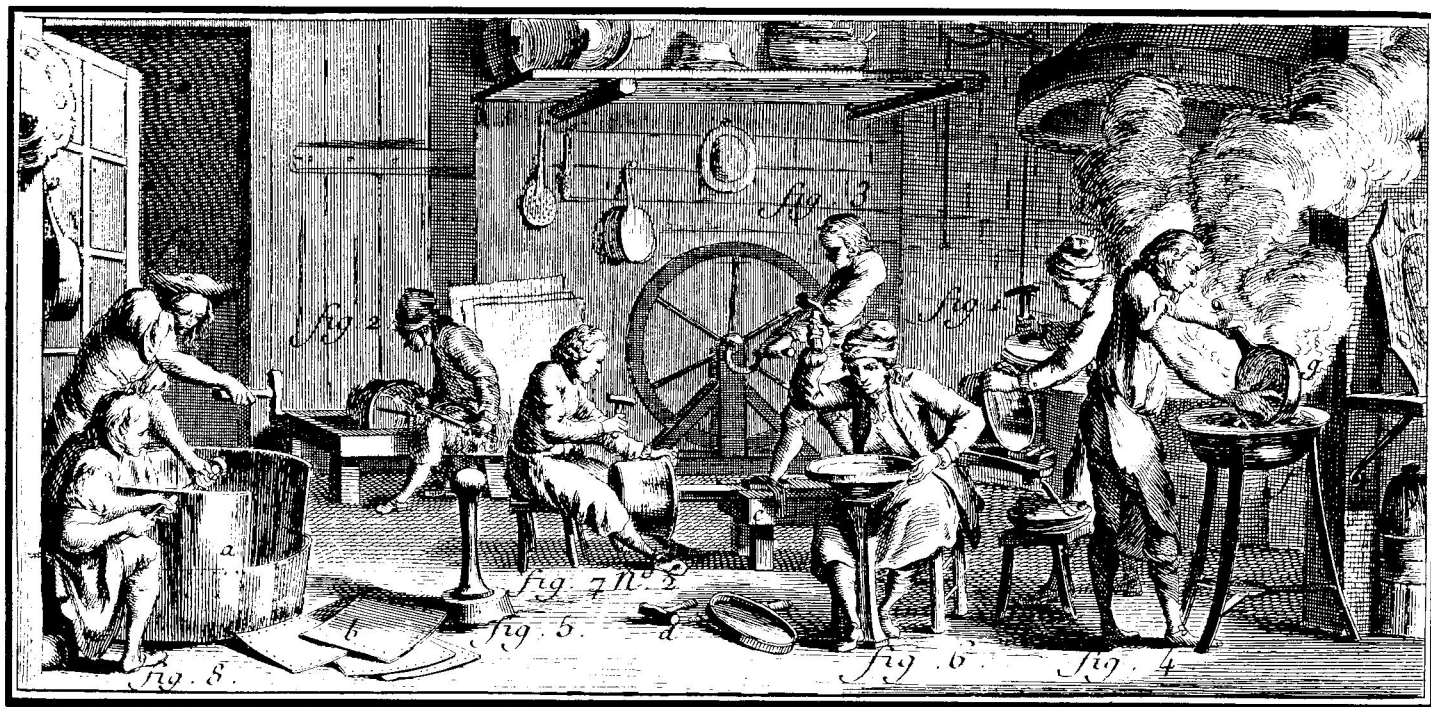

Bageri

Efter Valdemar Sejrs død begyndte Danmarks afmagts- og trængselstid, der nåede sin største højde i det 13. og 14. århundrede. I dette tidsrum viste der sig kun enkelte lyspunkter under *Valdemar Atterdag* og under *dronning Margrethe*. Til de dårlige tider bidrog flere sammenstødende årsager og ulykkelige begivenheder.

»Disse var« siger Nyrop i *Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i Ældre og Nyere Tider*, »slette regenter og overmodig gejstlighed, despotisk adel og balstyrig almue, handelens forfald, og den store mandedød (1348), og endelig slemme naboer i Holsten, og idelige krige«. Topmål nåede disse ulykker under Kristoffer af Bayern og i det tomrum, som fulgte efter hans død. Som beviser på tilstanden af den handel, som blev drevet af danske borgere, og på hanseaternes magt, kan anføres, at Erik Glipping i 1284 lovede Hansestæderne, at ingen dansk undersåt måtte sælge varer til Norge, og at den, som alligevel gjorde det, og på sin færd blev overfaldet og berøvet sine varer, ikke skulle tages i forsvar af kongen. Der blev givet nordmændene en vis frist, under hvilken de skulle ophøre med deres handel på Danmark, med mindre de havde efterkommet deres forpligtelse (afgift?) mod Hansestæderne og mod kongen. – Hansestæderne, som havde bemægtiget sig det for landet så vigtige fiskeri ved Skanør, forbød endog de danske konger selv at lade de sild salte, som de behøvede til deres hof, og de fik endog gennemført, at det blev danske fiskere forbudt at sælge deres fangst til andre end hanseatiske købmænd. Udførslen af landets frembringelser og dets indbyggers forsyning med fremmede varer var i hanseaternes hænder.

Hele denne ulykkelige tid igennem har det dog ikke manglet på love og forordninger med sigte på at regulere den indenrigske handel og omsætning og til at forebygge opskruede priser. Det var blandt andet forbudt bønderne at handle direkte med udlændinge.

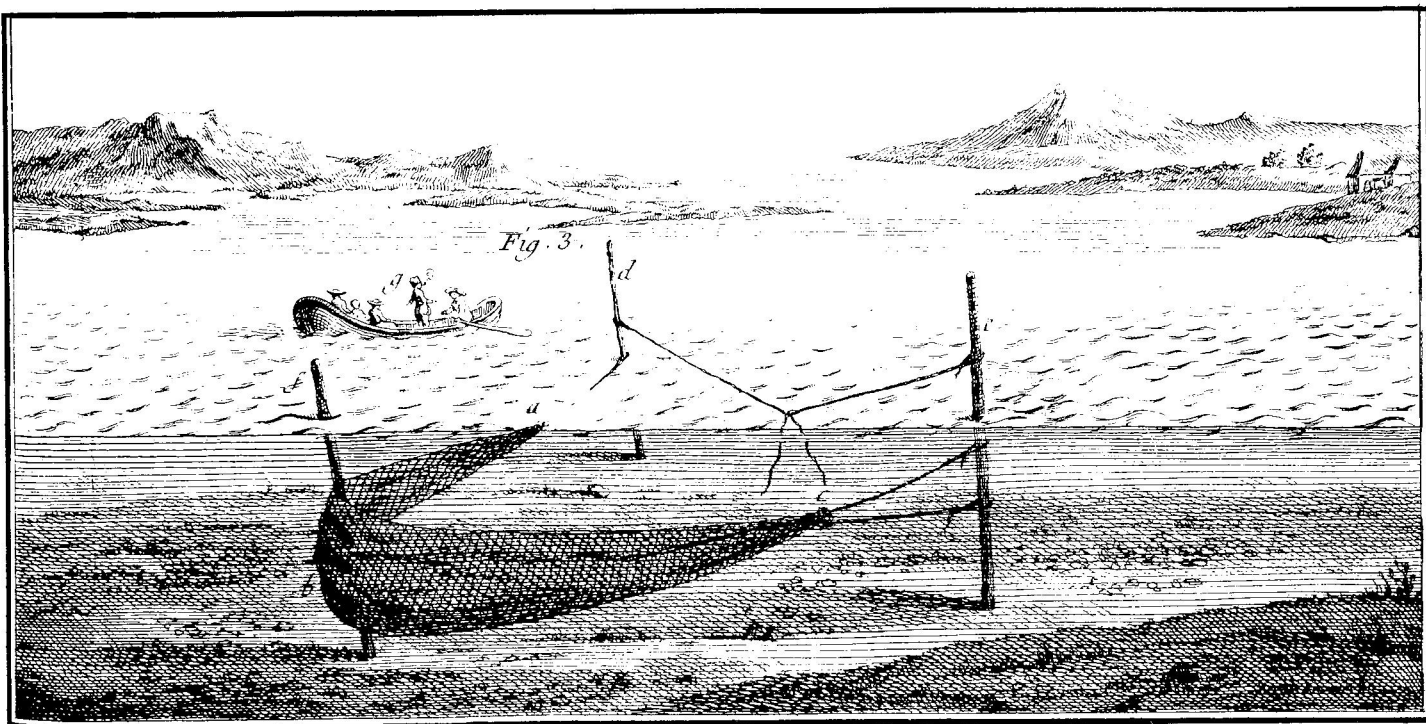
Gørtler

Erik Glipping udstedte flere stadsretter, deriblandt den for strengthed berygtede Ribe stadsret, som foreskriver dødsstraf for de, der sælger forfalsket honning, samt at varerne skal brændes. Ligeledes skulle alle andre forfalskede varer brændes. Der straffes for at være i besiddelse af og bruge falsk mål og vægt. I hans Almindelige Købstadsret bestemmes priser for brød, øl, kød m.m. Det befales, at der brygges godt øl.

På en herredag i Nyborg fastsætter *Erik Menved* priser på forskellige slags klæde. Det pålægges foged og magistrat at vurdere klædet. Kun de i anordningen anførte klædesorter måtte sælges alenvis.

Gilderne havde allerede begyndt at udelukke andre end de, som var deres medlemmer, fra at ernære sig ved samme håndværk. I *Erik Glipping*s stadsret for Roskilde fra 1268, findes et forbud mod den i denne by herskende vane »der dog snarere burde kaldes en uvane«, at bagerne forhindre andre i at nedsætte sig i faget, før de havde indmeldt sig i deres gilde. Et andet bevis findes i Københavns stadsret fra 1294, som siger, at det ikke må formenes nogen at sy børnesko eller at bage brød så ofte han vil, og straf fastsættes for de, som eventuelt måtte forsøge at hindre denne frihed. Hvorledes man på denne tid forsøger at ophjælpe købstæderne ved at sikre borgernes handel ved at udelukke andre, viser biskop Jacob Erlandsens Byret for København af 1254, den ældste af denne bys stadsretter. Heri siges, at ingen udenbys boende må købe blodige huder eller skind, ej heller opskære mere klæde eller lærred, end han kan bære under armen, han må heller ikke falbyde varer på torvet for ikke derved at gå borgerne i næringen. Af samme årsag må han heller ikke købe korn i skæppevis eller flæsk i pundevis.

Under *Valdemar Atterdag* i hans Privilegier for Malmø af 1360 og under *Margrethe* i hendes »almindelige stadsret« forekommer de første egentlige bestemmelser om laug. Det forbydes udenbys folk at nedsætte

Fiskeri

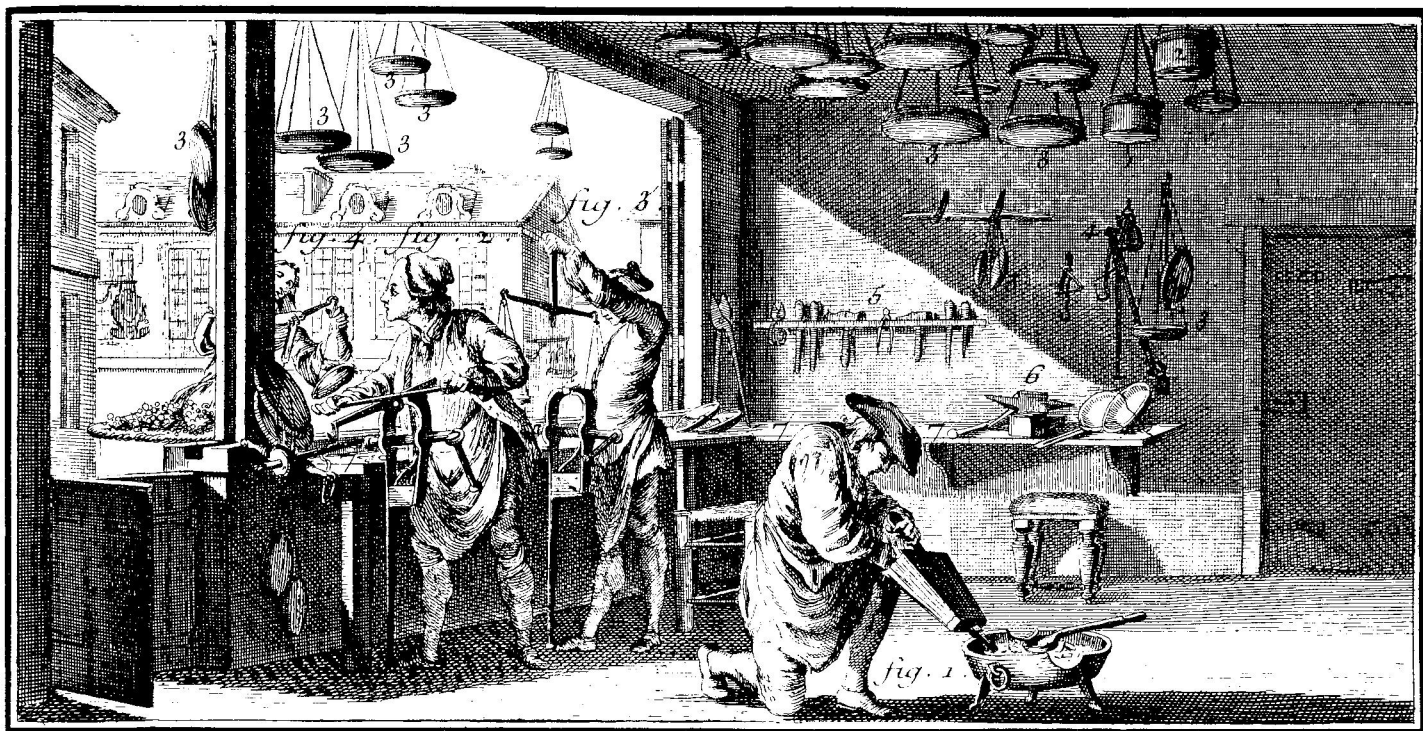
sig på deres håndværk i købstæderne, før de har betalt gebyr i henhold til laugsartiklerne, og denne betaling var større end for de, som var født i byen. Grundholdningen, at en bys borgere skulle have fortrin fremfor udenbys, var allerede gjort gældende i Jacob Erlandsens byret for København.

De ældste opbevarede laugsartikler er for bagerne i København fra 1403 og for guldsmedene fra 1420. Som indskrænkning for optagelse i laugene gælder, at kun ægtefødte kan optages som medlemmer. Guldsmede, som forarbejder slet guld eller sølv, skal idømmes straf.

At de indskrænkninger, som forårsagedes af laugene allerede på den tid blev trykkende, kan ses af, at Kristoffer af Bayern i 1443 tillader magistraten i København at ophæve gilderne som skadelige for det almene. Imidlertid havde laugene vundet solidt fodfæste. Med tiden strammes betingelserne i laugsskråerne og bærer mere og mere præg af, at arbejdsdygtighed fordres af medlemmerne. Således omtaler de københavnske guldsmedes artikler af 1496 og de ålborgske skomageres af 1509 svende- og mesterstykker. At der også mere og mere fordredes af laugene, at de skulle sikre godt arbejde, fremgår af skråerne, da det pålægges oldermændene med mellemrum at undersøge mestrenes værksteder med hensyn til arbejdets kvalitet.

Håndteringens tilstand står almindeligvis i forhold til handelens, som på denne tid kun havde mådelige kår. Hvor elendig landets handel var, erfares af *Christian I's* handelsforordning af 1475.

Hansestæderne havde helt bemægtiget sig Danmarks handel. Kongen forsøgte at føre den tilbage i sine undersåtters hænder, hvorfor han ophævede det tyske handelskompagni i København. Fremmede handlende tillodes ikke længere at have fast bolig her i landet eller at opholde sig

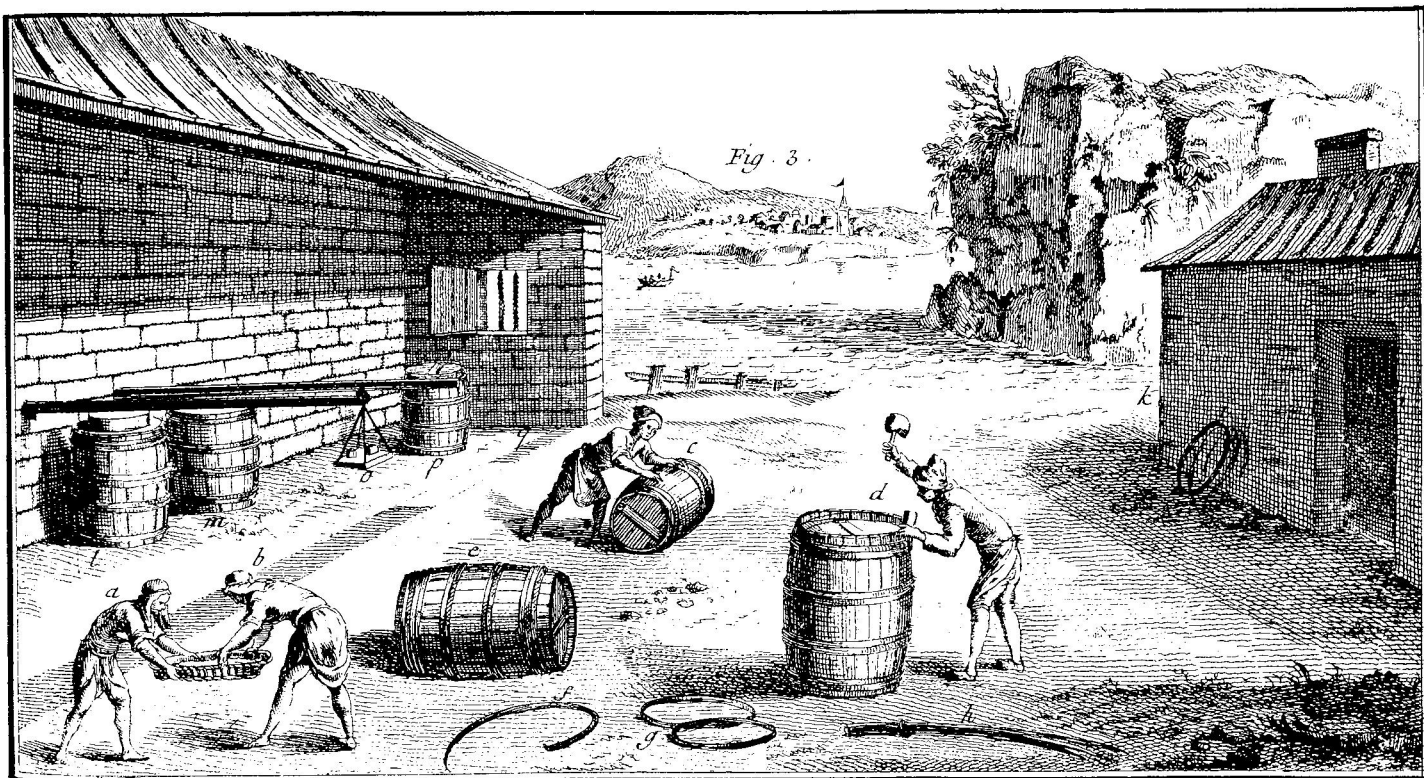

Vægtmager

her vinteren over. Forordningen løste dog ikke problemerne, for godt nok tillades danske borgere at bortforpagte deres skibe til tyske handlende, for at disse kan føre købmændsvarer til Tyskland, men danskerne tillades ikke for egen regning at sende varer og købmændskab med. Assens, Kolding og Ribe var de sydligste byer, hvortil danskerne måtte drive deres kvæg. Iøvrigt tillod kongen enhver mand at ernære sig på hvilken måde han bedst kunne, jævnfør Odense bys privilegier. Efterhånden som den tid nærmede sig, da enevælden indførtes, jo mere begyndte imidlertid alt at komme i orden.

Christian II (1513–1523) bestræbte sig meget for at hæve næringsvejene og handelen, og han gav mange i denne henseende hensigtsmæssige love. Desværre var hans regeringstid for kortvarig til, at de kunne komme til at bære frugt, og efter hans afsættelse ofrede rigsrådet dem til bålet.

I 1514 forbød han fremmede købmænd at opkøbe stude i Danmark, ligesom han forbød bissekramhandel. Hanseaterne turde nu ikke længere fange sild ved kysterne af Sjælland og småøerne, med mindre de havde fået speciel tilladelse, for kongen ønskede, at danskerne selv skulle have fordel af at salte sildene. Året efter forbød han den lavere gejstlighed i Jylland at drive købmændskab under nogen form, som var til skade for Kronen og købstæderne. Håndværkerne i købstæderne måtte ikke give sig af med handel bortset fra de ting, som direkte havde med deres fag at gøre, med mindre de ville opgive håndværket. Derimod håndhævede han laugene og lettede indtrædelsen i dem ved at nedsætte de dermed forbundne udgifter. Det pålægges magistraterne at føre nøje tilsyn med laugene.

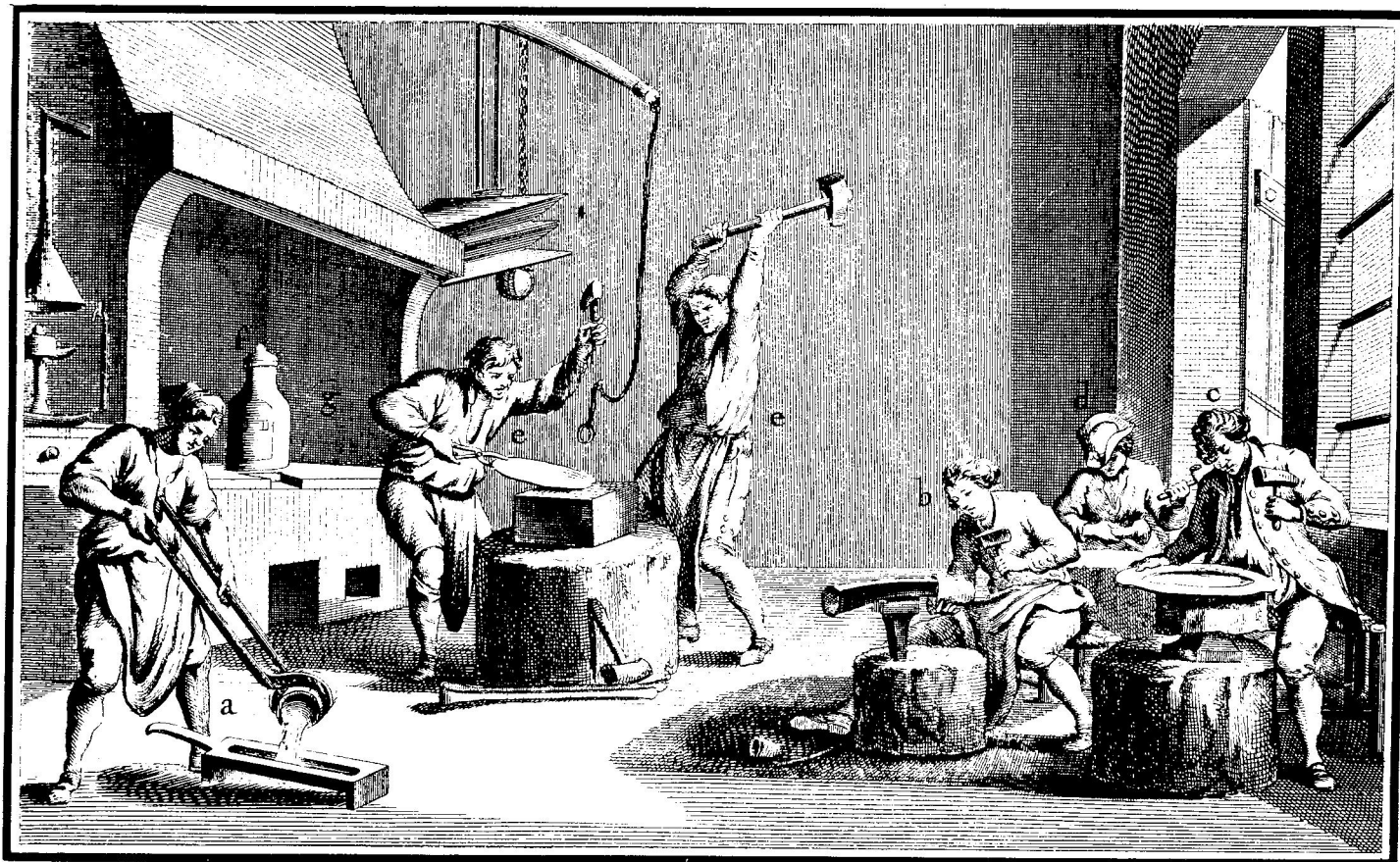

Bødker

Det tillodes ikke bønderne på Sjælland og øerne at sejle med deres varer til Tyskland i egne fartøjer. De skulle føre dem til købstæderne og sælge dem til de derboende købmænd, som skulle handle med bønderne på ærlig og redelig vis, da de ellers kunne miste deres bevilling. For yderligere at begrænse handelen mellem fremmede og de af landets indbyggere, som ikke var berettigede til at drive handel, indskrænkedes markederne på Sjælland til fire om året.

I 1516 udkom en toldtarif, og i Ålborg og i fiskerlejerne, hvor der blev saltet sild, ansattes to målere: en på kongens og en på byens vegne. De skulle ikke alene mærke enhver tønde, som skulle holde et vist mål, de skulle også mærke de tønder specielt, som ikke indeholdt gode købmandsvarer.

I 1521 udgav kongen en Gejstlig Lov. Bortset fra den højere gejstlighed beskæftiger den sig også med handel og tilsvarende emner. Der lovgives for bondehandel og markeder, som kun måtte afholdes i købstæderne. Den omfatter mål og vægt, som overalt skulle være ens og således, som det brugtes i København, hvor der ligesom i Malmø, Odense og Viborg skulle befinde sig autoriserede måle- og vejeredskaber. Det tillades ingen at drive deres kvæg længere sydpå end til Ribe, for der at sælge det til fremmede købmænd, dog kun mod sølv eller klæde. Det pålægges bønderne at anlægge humlekuler, såfremt de besidder den fornødne jord dertil. Ingen må udføre korn, men skal bringe det til København, Malmø, Landskrona eller Helsingborg. Bønder måtte ikke længere sælges »som andre forskellige kreaturer«. Herrederne og sognene skulle anlægge og vedligeholde gode alfarveje, herredsfogder og kongens lensmænd skulle føre tilsyn med vejenes anlæg og vedligeholdelse. Skete no-

Sølvsmed

gen skade på landevejene, fordi de ikke var holdt i god stand, skulle vedkommende herred erstatte dem. Herberger skulle anlægges for hver anden eller tredie mil, og takster fastsættes for beværtningen. For at hjælpe købstæderne til fremgang fulgte kongen den tids grundsætning, at især landmændene skulle sælge deres frembringelser i købstæderne – han forbød dem at udføre dem direkte til udlandet. Det blev håndværkerne forbudt at bo på landet nærmere end to mil fra købstæderne dog med undtagelse af de, der var beskæftiget på de adeliges herregårde.

Allerede før den tid, hvor håndværkerne opnåede rettigheder i købstæderne, havde klostre, herregårde og len tilegnet sig ret til at have håndværkere boende på gårdene. Samme år udstedtes privilegier for købstæderne på Sjælland, Lolland, Falster og Møen. Heri forbydes alle og enhver på landet at indlade sig i købmandskab og udføre kvæg, heste eller andre landbrugsvarer af landet. Varerne skulle bringes til købstæderne og sælges der. Man måtte ikke købe fisk for at salte dem og drive handel med dem. Når gejstlige eller riddere forså sig herimod, skulle de straffes med fortabelse af len og privilegier, andre undersætter med liv og gods. Den ene bonde måtte ikke købe noget af en anden til videresalg, han måtte ikke sælge øl i tønnevis til købstaden og ikke fremstille mere malt, end han behøvede til eget forbrug. Overtrædelse af disse forbud straffedes med liv og gods. Alle bagere i købstæderne skulle bage lige stort brød af god vægt, og til en pris som svarede til kornets.

I Ordinantsen eller Den Verdslige Ret af 1522 forbydes håndværkere at

rejse omkring på landet og arbejde, dog måtte de gerne bosætte sig på landet. Borgersønner skulle lære at læse, skrive og regne, og tillige lære et embede, det er håndværk som dugmager, skomager, væver eller lignende, før de gav sig af med købmandskab, så de hvis de ikke kunne klare sig som købmænd, havde deres håndværk at falde tilbage på. Enhver skulle blive ved den næring, hvorpå han havde taget borgerskab. Ingen håndværker måtte besværes af ubillig konkurrence, reparationssarbejde skulle overlades til de gamle i faget. For sildefiskeriet fastsattes regler, for at udenlandske købere ikke skulle bedrages ved falsk mål eller ved sildenes urigtige nedlægning. Edsvorne bødkere skulle sætte deres mærke på tønderne, som skulle fremstilles efter bestemte mål. Det pålagdes oldermændene hver ottende dag at føre tilsyn hermed, og ansvarlige kontrollører skulle ansættes. I byerne skulle der være edsvorne bryggere, og det tillodes ingen andre end disse at brygge øl, end ikke til eget brug. Håndkværne, hvorpå man malede malt, skulle afskaffes, og der skulle males på de tilladte og autoriserede møller. Der fastsattes pris for øllet, og bryggeren skulle holde regnskab med, hvor mange tønder korn, som han brugte til en brygning.

Borgmestrene skulle sørge for opførelse af teglovne ved hver købstad, lade mursten stryge efter opgivne standardmål og sælge dem til borgerne for een gylden (ca. kr. 1,60) pr. 1000 sten, eller billigst muligt.

Fiskeriet, især i Limfjorden, blev drevet bedre end landbruget og var meget indbringende.

På Christian II's tid fandtes en krudtmølle og en oliemølle ved Rønnebæksholm samt geværstøberier. Vindmøller antages på denne tid at have været i almindelig brug.

Under *Frederik I* og *Christian III* gentages bestemmelserne om, at håndværksdrift ikke måtte finde sted på landet med undtagelse af de få, som var højst nødvendige for bønderne såsom smede, tømrere, murere, skindere (garvere), skræddere som syr vadmæl, men ingen skomagere som syede sko til videresalg, hvorimod bestemmelserne lettedes for købstæderne. Den københavnske reces af 1537 bestemmer, at alle håndværkere skulle være frie i købstæderne, og at det ikke måtte formenes nogen at indtræde i disse fag, som forud havde udfærdiget et mesterstykke og mod at betale een gylden. Samme frisindede ånd går igen i recessen af 1540, ifølge hvilken det endog tillades enhver købstadsborger at ernære sig, som han bedst kan, hvilket dog næppe havde så stor betydning, da laugsoldermændene skulle være blandt dem, som skulle give tilladelsen. For øvrigt var det ikke alle laug, som var så åbne, som det skulle synes efter nævnte recesser, thi ifølge de københavnske guldsmedes artikler af 1547 måtte der ikke være flere end 10 guldsmede i København, ingen af dem måtte have mere end to svende, og for at komme i laugene fordredes ægte fødsel. Takster fastsattes tillige for flere slags håndværks- og handelsvarer, og det blev påsat, at håndværkerne drev deres håndtering på redelig vis. Det var f.eks. guldsmedene forbudt at arbejde på afsides steder. De skulle sidde for åbne vinduer, så at enhver kunne se, hvad de foretog sig.

Københavns reces af 1557 og Koldings af 1558 fritager endog for me-

sterstykke og tillader enhver at indtræde i laug »om han ellers er god for sit håndværk«. Der nævnes ikke, hvordan han skal godtgøre, at han forstår håndværket. Af håndværkslaug var der på denne tid: Overskærere (som klipper luven på klæde), tøffelmagere, grovsmede, kleinsmede, keddelsmede, bundtmagere, bødkere, glarmestre, rebslagere, vævere, murere og tømrere.

Til handelens og søfartens fremme udstedte *Christian III* mange love, og det er fra hans tid, at Danmarks handel regnes at have sin oprindelse. Handelen blev nu drevet med egne skibe.

Hansestædernes eneret på handelen ophævedes ved at englænderne og hollænderne fik lov til at deltage. Det var i tidens ånd, at der var forskel på adelige og ikke-adelige. De adelige måtte selv udføre de stude, som de havde avlet, andre skulle sælge dem til købmændene i købstæderne.

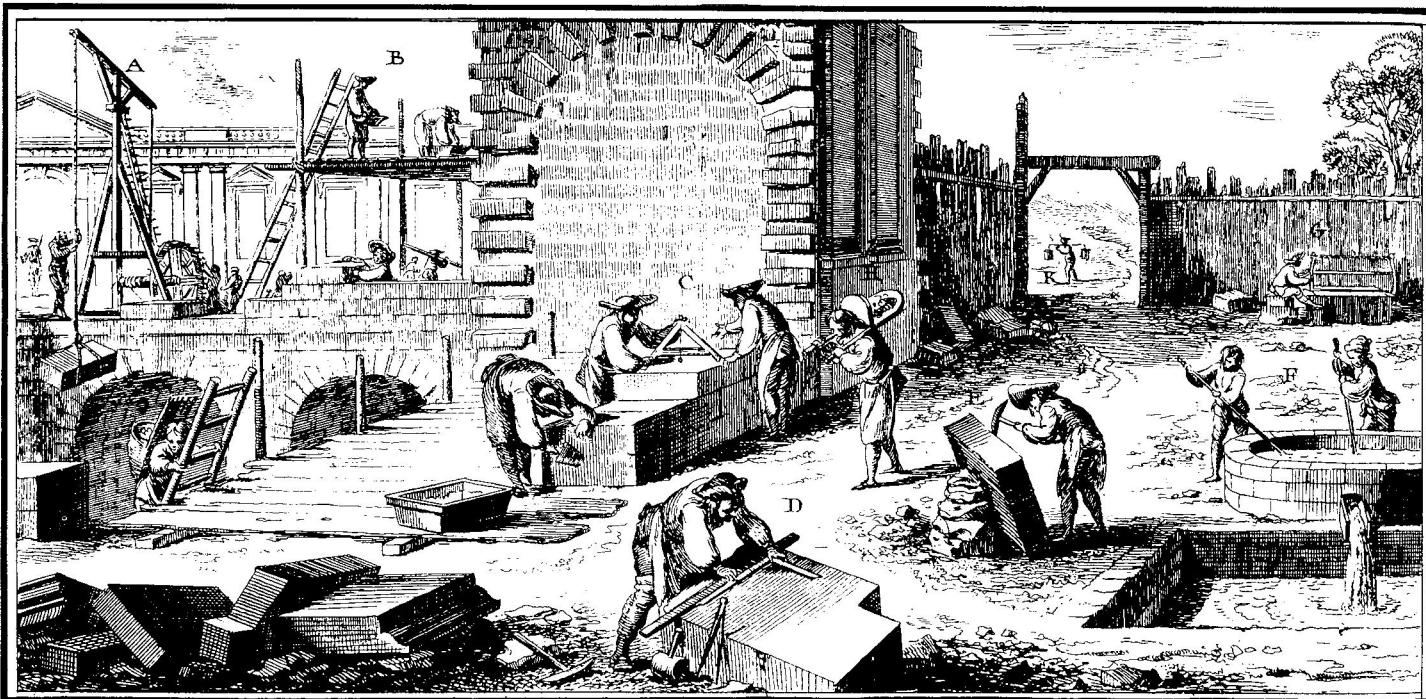
Det var især efter reformationens indførelse, at kongen kunne anvende større opmærksomhed på næringsvejene, for efter statens overtagelse af klostrene og gejstlighedens godser fik han flere penge til rådighed. At håndværket ikke har været helt uden betydning på denne tid, kan skønnes deraf, at den russiske storfyrste Ivan Bassiliowitz forlangte af *Christian III*, at han skulle sende ham nogle håndværkere, da han havde hørt, at der var dygtige folk i Danmark.

På denne tid nævnes olie-, papir-, sav-, jern-, krudt- og kobbermøller tilhørende Hendrik Ranzau. Steen Bille skal have været den første, som her i landet anlagde papirmølle og glaspusteri.

Frederik II (1559–1588). Om denne siger Holberg, at han var en af de nyttigste konger Danmark har haft, for landet var aldrig i så stor anseelse og velstand, som under hans regering. De industrielle håndteringer havde haft fordel af, at såvel hoffets som adelens pragtfulde levemåde og de kostbare bygninger de lod opføre havde givet mange håndværkere beskæftigelse. Mange fremmede håndværkere og kunstnere, som flygtede hertil for at søge ro og beskyttelse i en urolig verden, nedsatte sig her i landet. Dronning Sophie må have givet sit bidrag til håndteringernes opmuntring, for som enkedronning ernærede hun på sit len, Lolland-Falster, over 400 manufakturister.

Blandt de adelige, som beskæftigede mange kunstnere og håndværkere, nævnes Tyge Brahe, som anlagde mange værksteder omkring Uranienborg på Hveen. Han havde megen indflydelse på farveriernes forbedring, hvorfor *Christian IV* skænkede ham to tomme huse og en bod i Farvergaden i København mod at han byggede et hus ved vandet til farvemesteren. Det var på det sted, hvor Vartov nu ligger, og ved siden af hvor Tyge Brahe havde en gård.

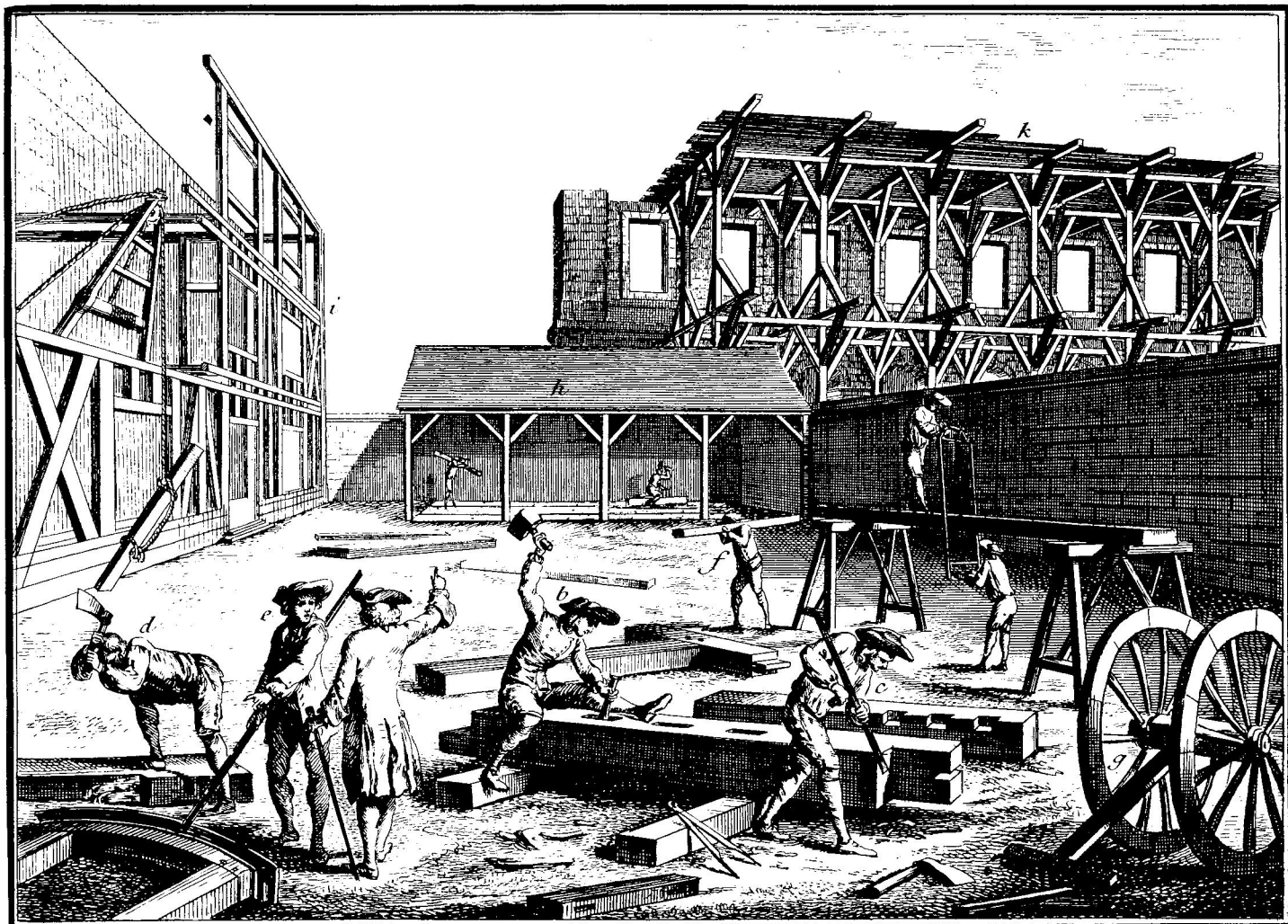
Imidlertid har kongens religiøsitet utvivlsomt i nogen grad været til hinder for, at håndteringerne ikke helt nåede den udvikling, som de ellers ville have nået, idet han i 1569 foreskrev nogle trosartikler, som udlændinge skulle vedkende sig, før det blev dem tilladt at nedsætte sig i riget. Hvilken næringsvej *Frederik II* anså for at være mest tjenlig for landet, erfares af den søret, som han udgav to år efter sin tronbestigelse, og hvori han siger i indledningen: »at kongen befinder, hvorledes hans riger og lande med deres øer og søstæder strække sig alle til det store hav,

Stenhugger – murer

og ere beringede med fjorde og strømme af øster og udi vester, og derfor skulle indbyggerne, efter guds skik og forsyn, have deres største underholdning og næring af søhandel med udførsel og tilførsel, fiskeri og anden sejladses brug«. Under denne konge drev København også stor handel med Rusland, Preussen, Sverige, Norge, Island, Skotland, Holland, Frankrig, Spanien og Portugal. Fra Fyn blev handlet med Norge, Sverige, Rusland, Holland og Tyskland. Ålborg havde handel med England, Skotland og Holland. Fra Jylland udførtes årlig over 50.000 stude. Uden et godt og stabilt pengevæsen kunne næringsvejene ikke trives. Kongen søgte derfor at forbedre mønten, og han lod præge god småmønt.

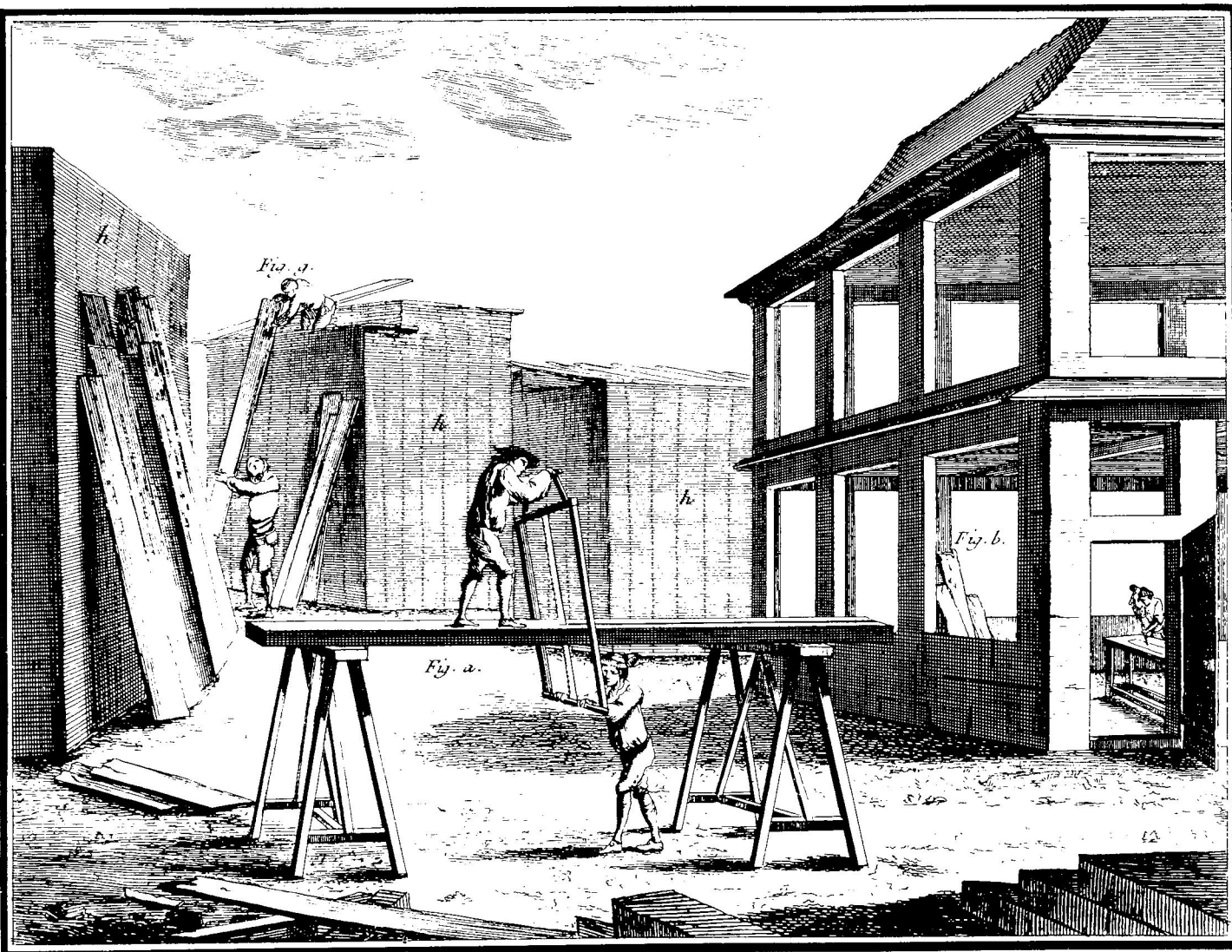
Christian IV (1588–1648). Såfremt det er tilstrækkeligt at give love, tilføje foranstaltninger og meddele understøttelser, for herved at fremme handel med næringsveje, skulle disse have blomstret under denne konge, men det blev ikke tilfældet. Alle hans foranstaltninger til at ophjælpe manufakturerne havde lige så lidt værd, som foranstaltningerne til handelens fremme, fordi han ligesom det øvrige Europa overså, at det, der ligger til grund for virksomheders blomstring, er gode håndværkere. Han begik også den fejl, som så mange af hans efterfølgere, at give understøttelser til fabriksanlæg uden at have undersøgt fabrikantens evner og redelighed. Han oprettede et commerce-kollegium, et Ostindisk Kompagni, et Vestindisk Handelsselskab, Islandske og Færøske Handelskompagnier. Flere byer blev erklæret for stabelstæder, det vil sige byer, hvor alle varer skulle oplægges til udbud i nogen tid, inden de førtes videre. Flåden udbyggedes. Men trods alt dette var handelen ved kongens død ikke mere blomstrende, end da han kom til magten. Den ostindiske handel, som lå kongen meget på hjertet, kostede landet store summer, men berigede ingen andre end kompagniets folk.

Tømrer

Ved en forordning af 24. december 1624 lagde Christian IV den første grund til postvæsenet: direktører skulle være een fra hvert af de daværende handelskompagnier, nemlig det Ostindiske, det Islandske samt Klæde- og Silkekompagniet. Dette er bevis for, at det var for handelens skyld, postvæsenet blev oprettet.

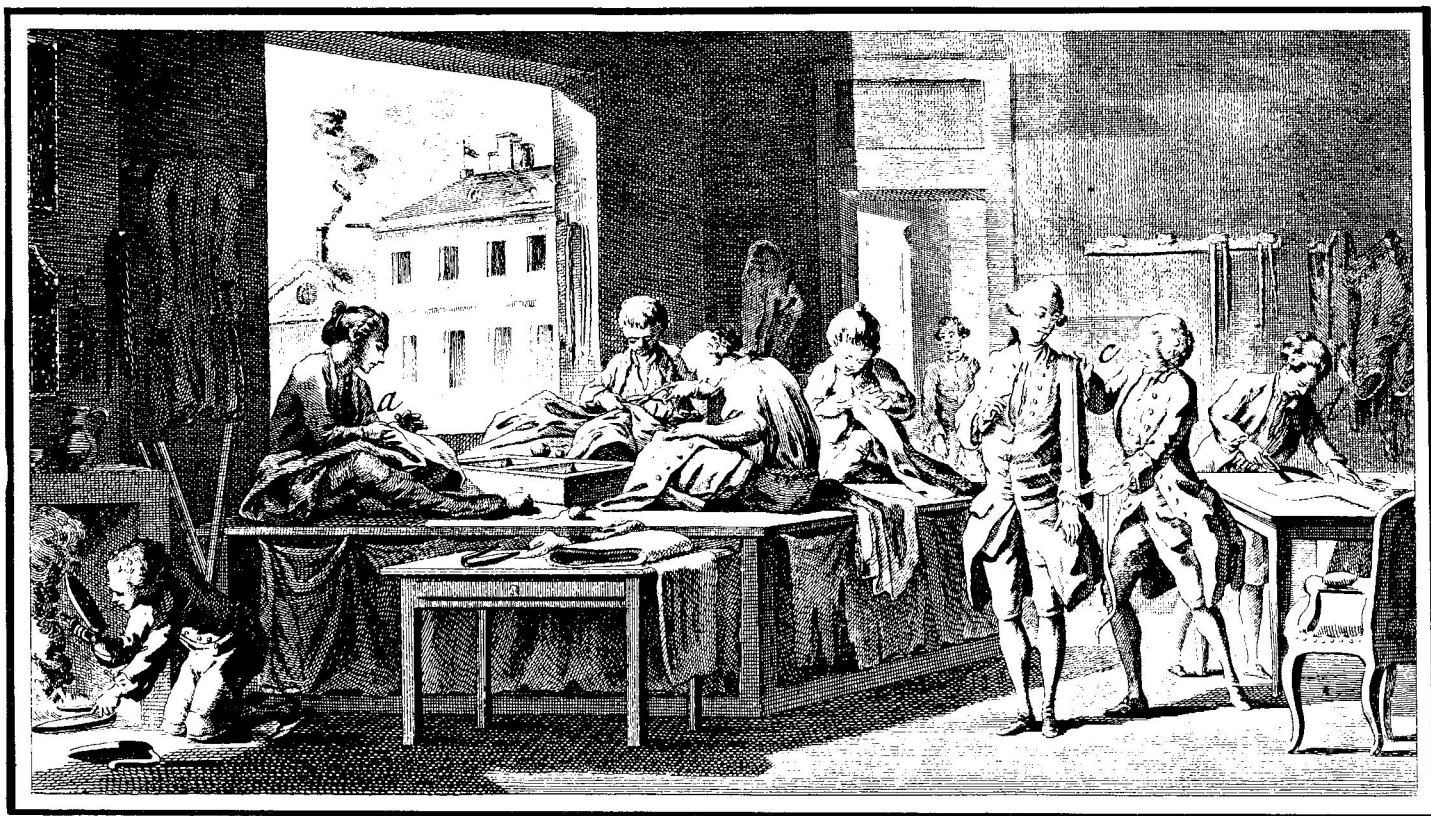
Til håndteringernes fremme ophævedes den 19. juni 1613 alle skråer og laugsretter, da kongen havde erfaret, at folk i almindelighed kun havde besvær heraf, og at de virkede fordyrende på varerne. Det tillodes »enhver håndværksmand eller anden, som agtede sig her i riget at nedsætte sig og søge næring, uformeent sit håndværk at bruge, når han haver gjort og svoret sin borgerlige ed«. Imidlertid fandt kongen sig foranlediget til at indføre ved forordning af 1621 en slags laugsforbindelse, men langt friere end før, og således, at misbrugene ved de ældre blev forebygget. Det tillades mestrene i ethvert håndværk med borgmesters og råds samtykke at forfatte nogle bestemte vilkår, som skulle være bindende for alle mestre og svende; de skulle bestemme antallet af læreår for svende og drenge, samt straf for svendes og drenges forseelser. Oldermændens hverv skulle bestå i at udjævne og pådømme stridigheder mellem mestre og svende. Det forbydes håndværkerne at lave prisaftaler for

Tømrer

deres varer, »på det, at den uorden ikke skal indføres, som Vi, næst Gud den Almægtiges hjælp, ved skråernes og embedslovenes nedlæggelse har betegnet«. For at påbegynde et håndværk krævedes ikke længere noget mesterstykke. Det var tilstrækkeligt at lade sit navn indskrive hos oldermænden.

Under borgerskabs forbrydelse forbydes ved sådan lejlighed at anrette gæstebud, ligesom det forbydes i laugshuset at holde gæstebud og drikkelag. Alligevel begyndte misbrug snart at indfinde sig, og lærebrev og bevis for ægtefødsel krævedes, hvorfor det bestemtes i 1622, at i stedet for at indtegne sig hos oldermænden, når nogen ville indtræde i et laug, skulle det ske hos øvrigheden, som derpå underrettede oldermænden herom. Christian IV kunne dog ikke stå imod tidens ånd og gav nu og da visse laug nye skråer, bevillinger og benådninger, nogle laug blev endog gjort lukkede. I 1627 indfører borgmester og råd i København mesterstykke for skrædderlauget. I 1641 bestemtes, at i 10 påfølgende år måtte der ikke være mere end 120 skræddere i København og at ingen mester i dette fag måtte have mere end fire svende. Bagerne i København fik laugsskrå den 10. september 1635.

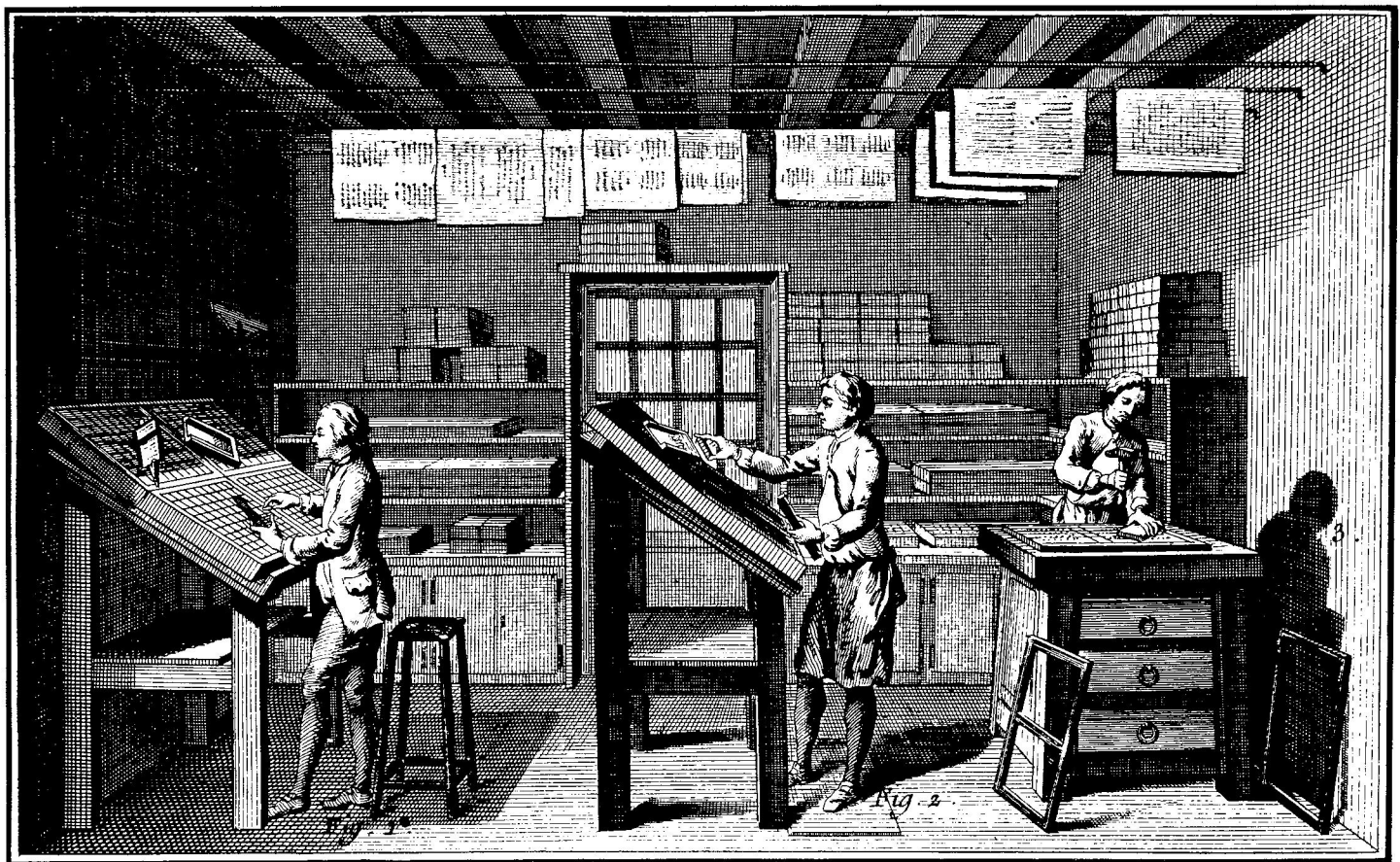

Skrædder

Endnu under formynderregeringen oprettede Walkendorf et Klædekammer forsynet med adskillige slags klæde, fløjl og stof, hvoraf embedsmændene årligt fik en vis mængde i stedet for løn. Walkendorf selv fik således som rigshovmester årligt klæder til 12 personer. Dette Klædekammer varede fra 1592 til 1677 – for denne periode findes regnskaber. I 1622 indrettedes for kongens regning et Klædekompani. Samme år oprettedes et Børnehus eller Tugt- og Manufakturhus ved Helliggeiststræde, som dels skulle tjene til anbringelse af betlere og løsgænger, dels til derfra at udbrede kundskab om håndværk. Børnene skulle forblive der til deres 13. år, og derefter anbringes i lære hos en håndværksmester. Adskillige håndværksmestre var ansat til at lære dem al slags vævning. Her blev fremstillet kniplinger, klæde, fløjl og atlask (blankt silketøj), som formodentlig har fundet tvungen afsætning til Klædekammeret. I kongens sidste levetid forfaldt dette Børnehus og ophævedes efter hans død.

Silkemanufakturer indførtes på denne tid, og endnu bærer en gade i København navn efter dem. For at fremme disse tillader en forordning af 1621 borgerlige at måtte bære klæder af silke, som var forarbejdet her i landet. I Køge oprettedes et tapetmanufaktur, med hvis tilvirkninger Rosenborg slots sale endnu pranger.

Der oprettedes ligeledes et Seglhus, hvor alle fabriksvarer skulle stemples – en kvalitetskontrol. I 1620 lod kongen hente kyndige engelske bryggere til landet til sine egne bryggerier på Frederiksberg og Kronborg. Året efter forbød han indførelse af øl med undtagelse af en enkelt sort, men allerede efter et halvt års forløb måtte han igen ophæve for-

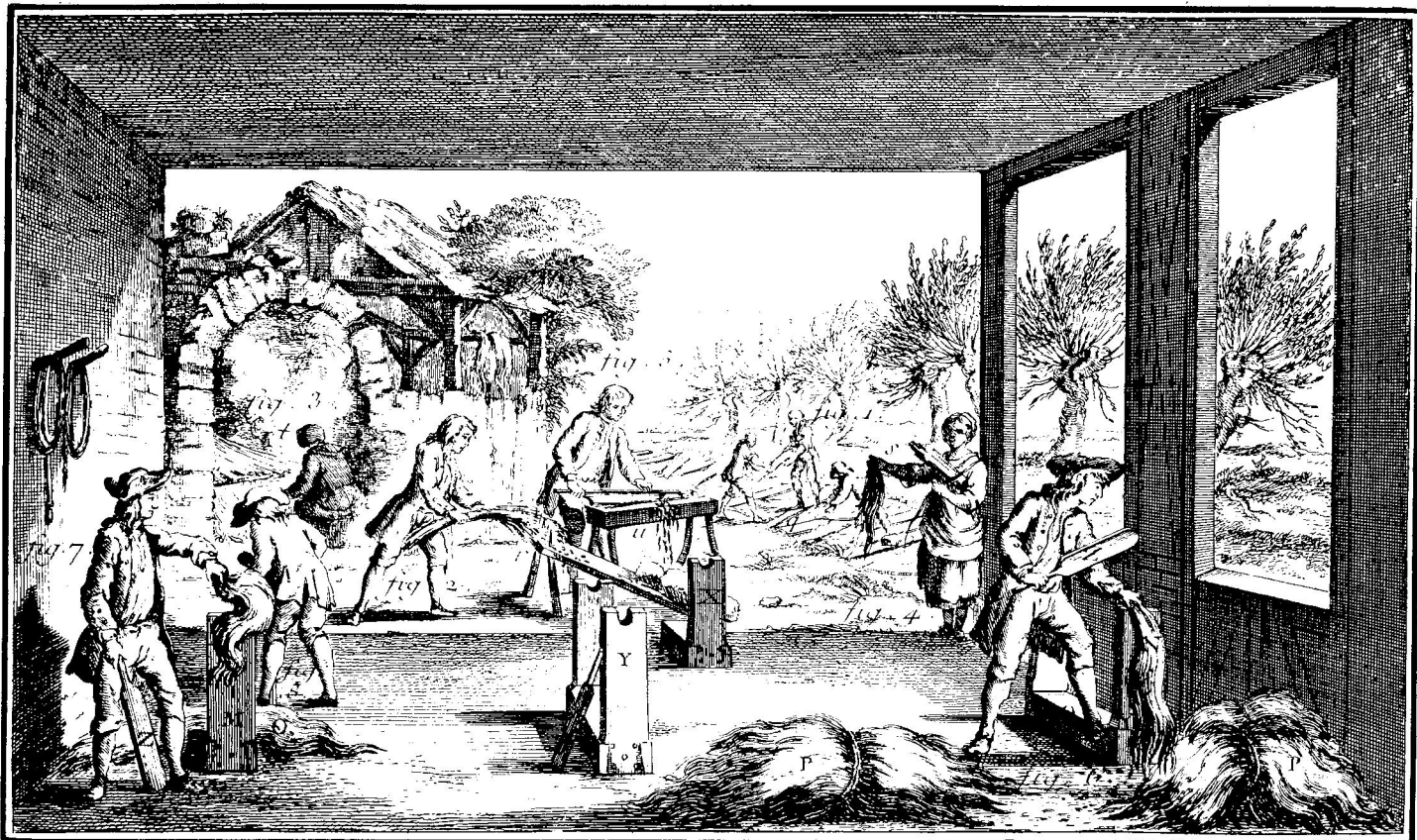

Bogtrykker

budet, fordi præsteskabet, borgerskabet og en del i landsbyerne i stedet var begyndt at drikke vin og brændevin.

Det var efterhånden blevet almindeligt at købe hvedebrød fra Lybeck. Til bageriets fremme forbød man indførslen heraf, hvilket igen havde til følge, at man måtte fastsætte priser for bagerne, da de fri for den lybske konkurrence gjorde brødene mindre og mindre. Københavns magistrat og borgerskab blev pålagt at vælge nogle personer, som måtte anses for at kunne drive bryggeri. Dette blev anledning til de bryggergårde i København, hvis trykkende eneret det siden kostede så mange penge at få hævet. For at fremme bogtrykkeriet blev det i 1617 forbudt at indføre bøger trykt på dansk. Fremmede fabrikanter blev understøttede, og tildels givet friboliger. I 1623 befalede kongen, at ingen af disse måtte rejse bort, med mindre de først havde tilfredsstillet kongen for de dem givne understøttelser. Omkring 1620 var der i København en krudtmølle, en corduanfabrik (gyldenlæderfabrik), et sukkerraffinaderi og en papirmølle.

Frederik III (1648–1670). I begyndelsen af hans regeringstid havde han for meget at bestille med krige og med at tæmme en overmodig adel, til at han kunne gøre andet for næringsvejene end at udstede anordninger og oprette handelskompagnier. Det var imidlertid ikke nok, derom vidner den aftagende handel og fabrikation. Hansestæderne forsynede på ny landet med dets fornødenheder, og i betaling herfor modtog de de

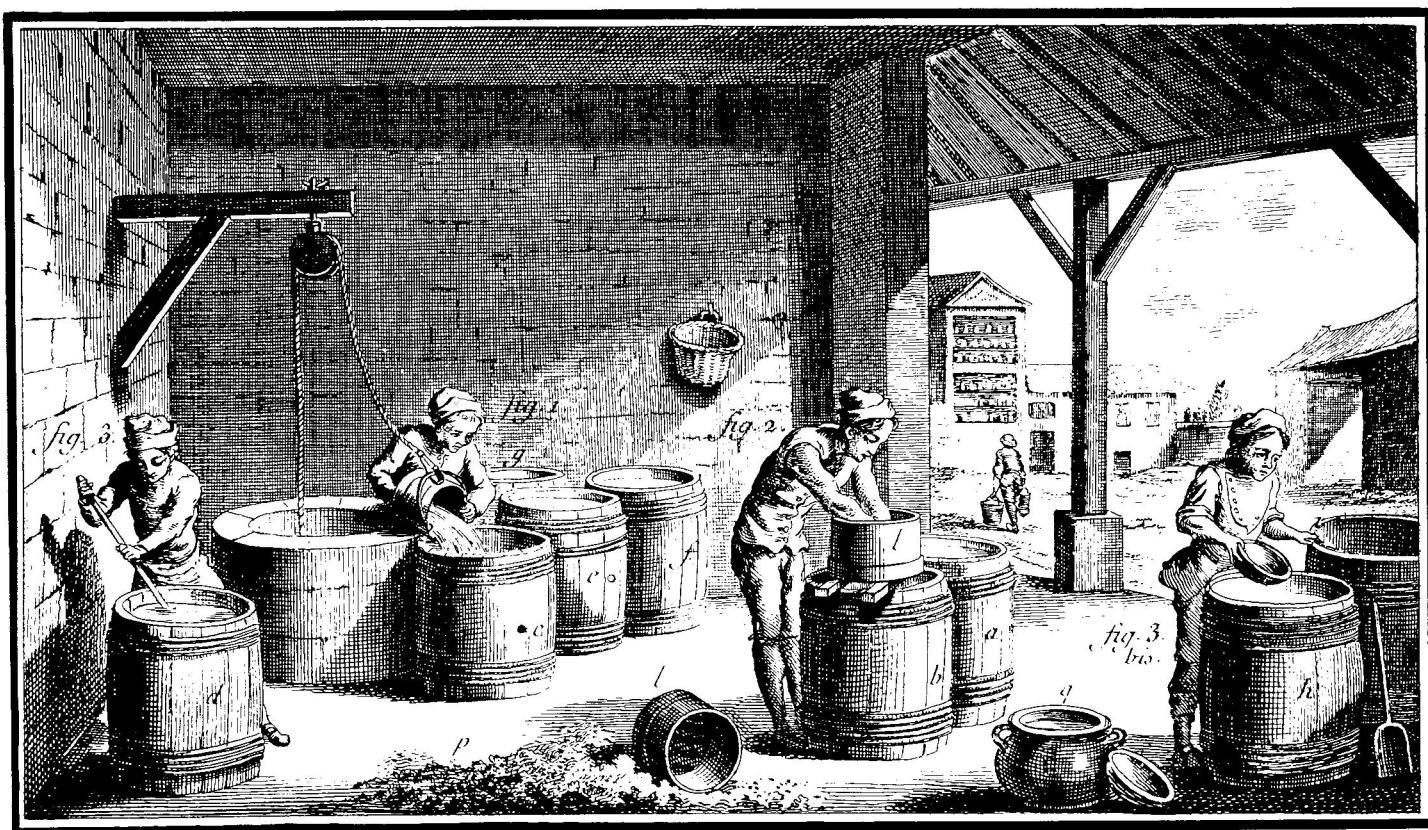

Forarbejdning af hamp

råvarer, som kong Christian IV havde indført forædling af. Den vigtigste fabrik var det af Christian IV grundlagte Tugt- og Manufakturhus, som nu flyttedes ud på Christianshavn. For at skaffe afsætning af de der fremstillede varer, befalede kongen, at »militiens forvaltere og admiralitetets for skibsfolkene«, der skulle bestille, hvad de behøvede af klæde, lærred, baj, sejldug og olmerdug. Herfra leveredes klæde til 12.000 hvervede soldater og til 500 matroser, men med et tab på 8.000 rigsdaler årligt. (Rigsdaler: dansk møntenhed indtil 1. januar 1875, da den afløstes af den nugældende kronemønt. Rdlr. deltes i 6 mark á 16 skilling og havde en værdi = kr. 3,20).

For at opmuntre fabrikanter og manufakturister til at bosætte sig i Fredericia lovede kongen i denne bys privilegier af 1650, at ingen manufakturvarer, som kunne fremstilles i byen, måtte indføres uden øvrighedens tilladelse.

I toldrullen af 1651 fastsættes lavere told for indførsel af de råstoffer, som skal anvendes af manufakturerne. De her i landet fremstillede manufakturvarer udførtes mod lavere told end i almindelighed, hvorimod indførselstolden forhøjedes for varer, som fremstilledes her i landet. Hvorledes næringsvejenes tilstand i helhed var på denne tid, erfares af en beretning af den svenske resident Magni Dürell: Danmark, siger han, var uden handel, dets købstæder ernærede sig ved agerbruget, der var ikke nogen almindelig rigdom i stænderne, gejstlige, borgere og bønder kunne ikke komme til nogen velstand for adelens skyld. Denne lægger borgerskabet alle mulige hindringer i vejen for deres handel, da

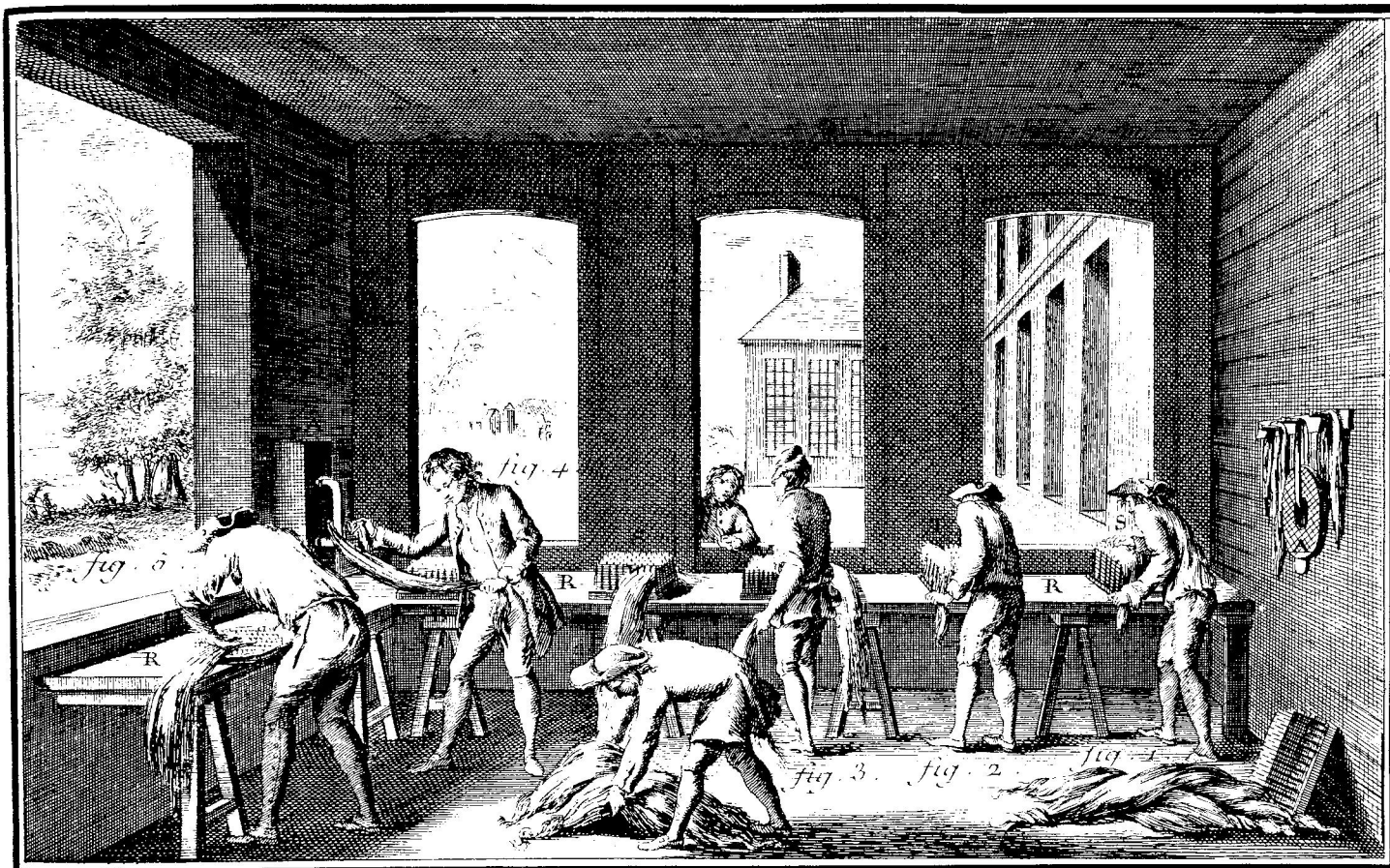

Fremstilling af stivelse

den frygter, at byernes velstand skulle forøge kongens magt. Den danske bonde kommer slet ikke i betragtning.

Efter at Frederik III var blevet enevældskonge og derved havde fået friere hænder, oprettede han ved en provisionel ordinants af 4. november 1660 et rigsråd, som bestod af fem kollegier. Det ene af disse blev ledet af rigsdrosten, hvis hverv det blandt andet var at tilvejebringe bedre mønt i landet, sørge for at agerdyrkningen blev bragt til sin tidligere glans, oprette manufakturer, forbedre handelens kår, bringe fiskeriet på fode og stifte en bank for handelen.

Det var nu blevet indlysende, at den hidtil gældende laugsforfatning med alle dens restriktioner hæmmede næringsvejene, hvorfor rigsrådet i 1662 opfordredes til at afgive betænkning over, hvorledes laugslovene kunne revideres og de med laugsvæsenet forbundne misbrug kunne afskaffes. Denne betænkning afgivet i oktober 1664 går ud på at formindske laugenes egenrådighed i at optage eller udelukke medlemmer eller i at begrænse det enkelte medlems fri udøvelse af sin næring, at den særskilte jurisdiktion, som en del laug havde tilegnet sig over medlemmerne, burde ophøre eller indskrænkes, at de af laugene vedtagne svendetakster skulle afskaffes som ubillige mod de bedre svende, at der burde sættes grænser for de bekostninger og chikaner, hvormed laugene søgte at udelukke dem, som ønskede at indtræde i dem, m.m. I 1669 beordredes rigsrådet at overveje alle laugsartikler. Da følgerne heraf først viste sig under den følgende konge, er der næppe under Frederiks regering sporet nogen forbedring i håndteringerne. Det vidner i det mindste hverken om sønderlig god handel eller om sundt begreb om tingene, at

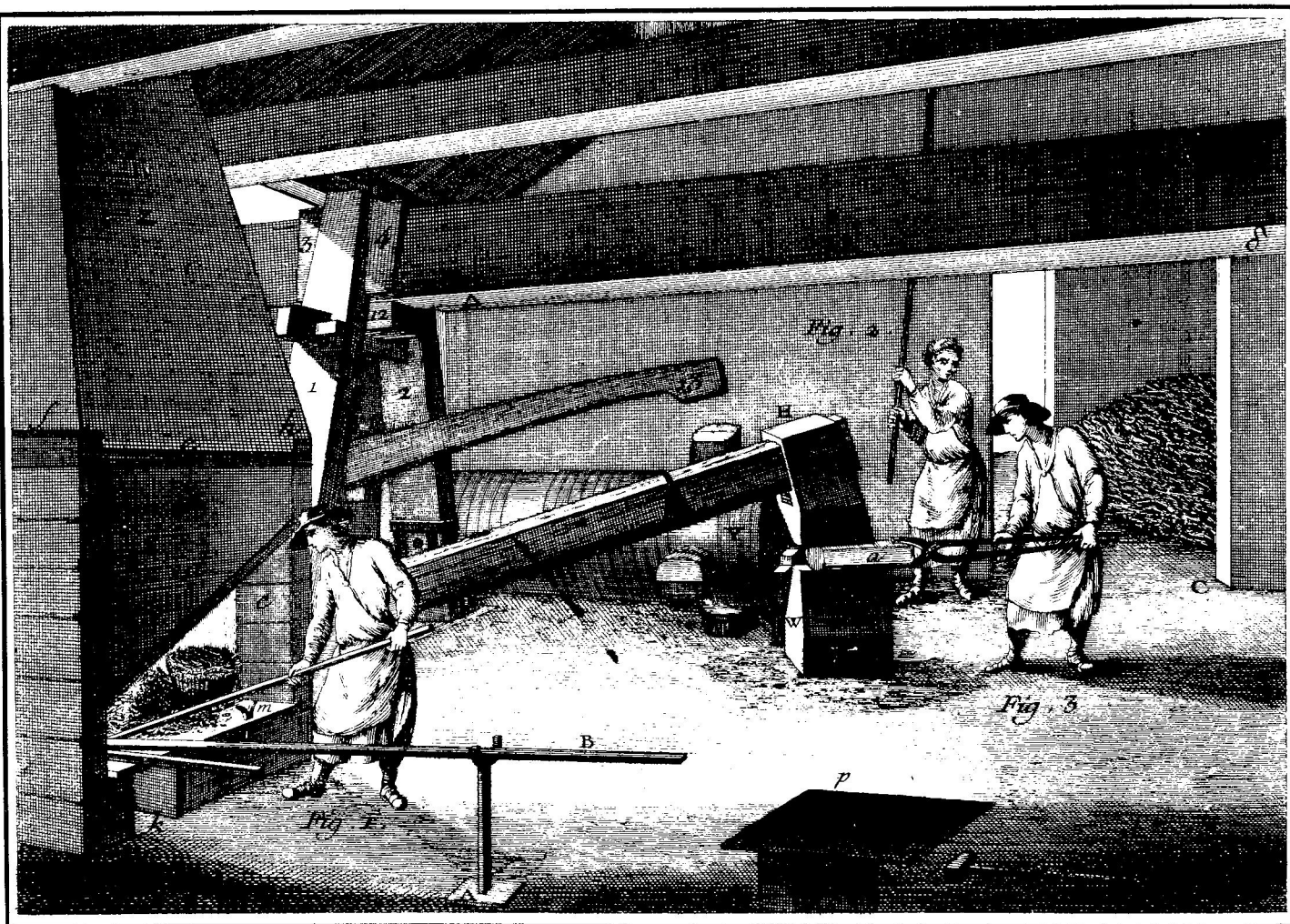

Forarbejdning af hamp

kongen i 1667 forbød at sælge danskbyggede skibe til udlandet. Imidlertid nævnes dog et glasbrænderi anlagt i 1652, et sukker- og sæbesyderi anlagt i 1662 på Christianshavn, og til disses fremme udstedtes indførselsforbud af varer af denne slags. Yderligere nævnes stivelses-, lærred- og dugfabrikker.

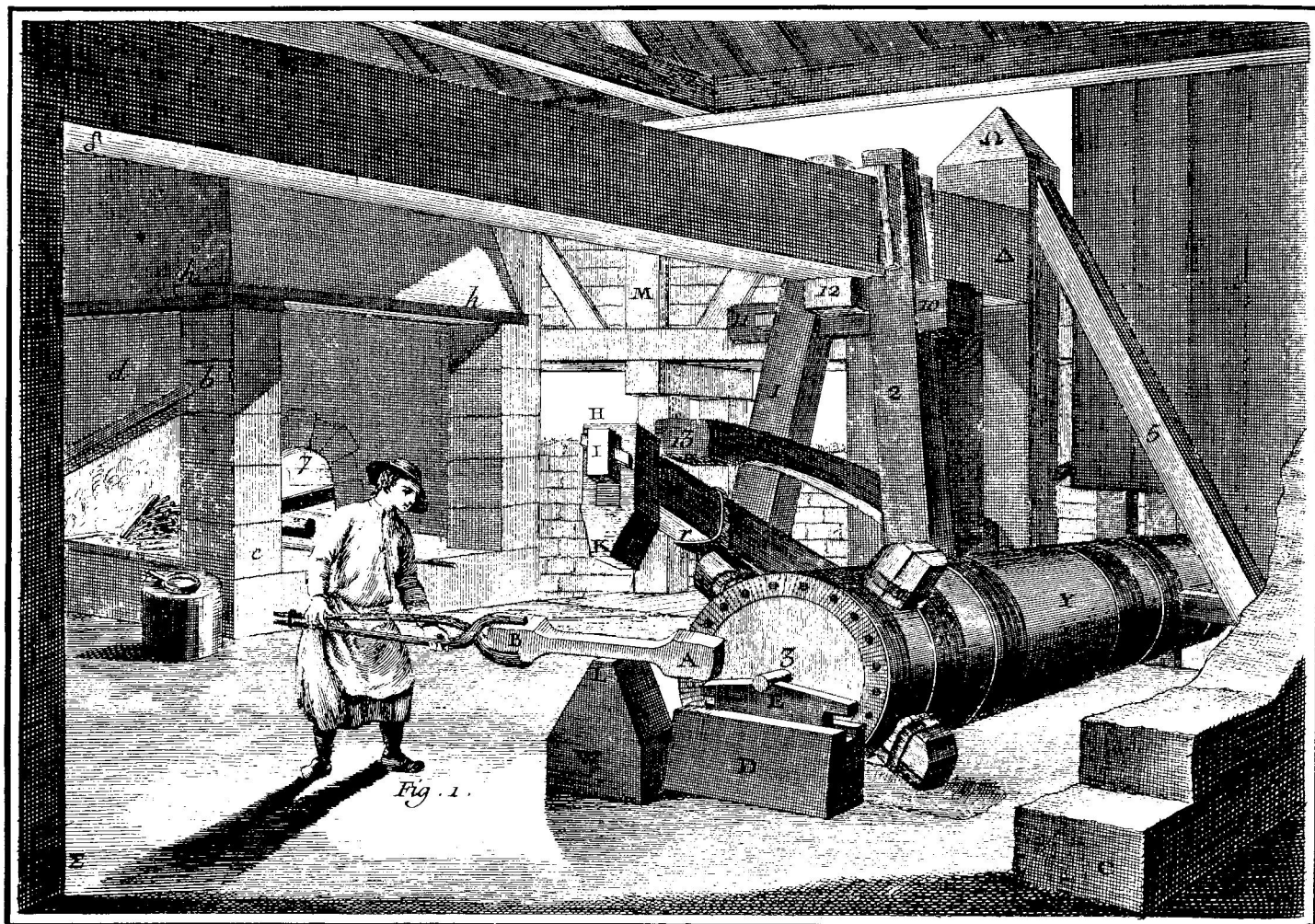
Den såkaldte husflid på landet synes dog ikke at have været så ringe, da bønderne som hoveriarbejde til herregårdene måtte spinde uld og hør og opvæve det spundne. I et hoverireglement af 1655 for den danske bonde bestemmes blandt andet: Garn at spinde 6 dage, væve 6 dage, hørlærred 3 dage, hampelærred at væve 5 dage, vadmél 5 dage, 10 alen (en alen = 63 cm) sækkelærred, uld at spinde et halvt pund, vadmél at vaske 20 alen. Lægges dertil det øvrige hoveriarbejde har man et fuldstændigt trællearbejde, men andet end trække var bønderne heller ikke på den tid og blev det heller ikke i lang tid fremover.

Christian V (1670–1699). Også denne konge søgte ved forordninger og bevillinger at indføre manufakturer og begyndte med at oprette et commercekollegium, under hvilket næringsvejene henlagdes, og som det pålagdes at føre tilsyn med manufakturerne. Det skulle med mellemrum fastsætte takster for varerne, for at de som søgte arbejde ikke skulle lide under ubillig betaling for deres arbejdskraft. Der udstedtes arbejdstilladelser til udlændinge, som ville nedsætte sig i riget for at anlægge manufakturer. I forbindelse hermed blev bekendtgjort, at de, som ville

Hammermølle i jernværk

indrette manufakturer, kunne melde sig til commercekollegiet for at opnå særbevillinger. I bekendtgørelsen siger kongen, at han siden sin tiltrædelse havde haft særdeles omsorg for manufakturernes oprettelse, men at »en forefalden krig« havde lagt hindringer i vejen for dette måls opnåelse. Ved en forordning af 1681 om bevillinger for de, som ville indrette manufakturer her i riget, især af silke, uld og linned, og hvori erkendes, at det var fra udlandet, de skulle komme, som kunne indføre nye og forbedre de eksisterende manufakturer, loves de, som ville flytte til riget, toldfrihed for deres medbragte bohaver samt for redskaber til virksomheden. Også råvarerne til disse fabrikker frigjordes for told. Det lovedes endvidere, at når de var nået så langt, at de havde oparbejdet et varelager, skulle indførsel af tilsvarende varer forbydes. De bygninger, hvori manufakturerne indrettedes, skulle i otte år være fritaget for skat og andre borgerlige forpligtelser. Efter at nogle manufakturer var kommet så vidt som foreskrevet, udkom en forordning om, at ingen måtte handle med de af indførselsforbud ramte varer, og at restlageret skulle afleveres på Børsen til forhandling af en dertil beskikket fuldmægtig. Af varer, som fremstilledes her i landet, skulle enhver kræmmer have i det mindste halvdelen af varelageret i danske varer, når der ikke var im-

Hamtermølle i jernværk

portforbud for denne vare. Bøder, som idømtes ved overtrædelse af påbuddet, skulle anvendes til oprettelse af nye manufakturer. Der var forbud mod indførsel af forarbejdede jernvarer og isenkram for at skaffe afsætning for de, som allerede havde oprettet jernmanufakturer eller planlagt at gøre det, og der måtte ikke sælges sådanne varer, med mindre de var stemplede, hvilket for Sjællands og Møens vedkommende skulle ske hos fuldmægtigen ved Jernmanufakturet, i de øvrige provinser hos mænd udpeget af magistraterne. I 1684 bekendtgøres, at kongen havde ladet oprette en smelte- og hamtermølle ved Helsingør, hvor gammelt jern kunne omsmeltes og udhamres til alt slags jern, og man opfordrede til at samle gammelt støbe- og smedejern og bringe det til nærmeste købstad ved vandet, hvor der afregnedes med indtil 2 rd. (rigsdaler) pr. skpd. (skippund = 160 kg).

Samme år forbydes indførsel af tovværk og jernankre »eftersom Vi ere komme i erfaring, at vel så god og dygtig tougværk og jernankre udi Vore egne riger skulle kunne gjøres«. I 1685 underrettedes Københavns borgere om, at der ved Nyboder var indrettet huse til manufakturerne, og at de, som ville indrette disse, skulle henvende sig til den kongelige faktor Christian Werner.

På Møen og Bogø indrettedes bådsmandskvarterer. For at få disse øer befolkede i overensstemmelse hermed, lovedes såvel uden- som indenlandske søfolk, håndværkere og fabrikanter privilegier, såfremt de ville bosætte sig der.

De forberedelser, som var sket under den forrige regering, for at sætte laugsvæsenet på bedre fod, begyndte nu at vise resultater. Den første væsentlige ændring er forordning af 1681 om laugene med sigte »at afskaffe adskillige anordninger, som tværtimod loven, recessen og andre forordninger i laugene i København ved tidens længde sig have indsneget, hvorved Gud fortørnes, stor ødselhed forårsages, håndværksfolkene med unyttige omkostninger besværes, og tiden, som de til deres næring skulle bruge, unyttig bortspildes«. Hermed ophæves de hidtil gældende laugsordninger eller skræer med undtagelse af nogle få navngivne. Det tillades herefter enhver, som har lært et håndværk, at ernære sig heraf, når han først har taget borgerskab. Det bestemmes, hvor meget der skal betales ved at indtræde i et laug, fødselsbreve afskaffes, mesterstykke indføres, men i modsætning til tidligere, skulle dette bedømmes af magistraten uden udgift for ansøgeren. Udenlandske mestre fritages for mesterprøve. At rejse på håndværket (gå på valsen) er nu ikke længere et krav. Mestre må ikke have sammenkomster uden magistratens tilladelse. Svendene må ingen kro eller sammenkomst have. Blå mandag eller anden form for drikkelag afskaffes. Enhver mester forpligtes til at have mindst een indfødt læredreng. I 1683 kom Danske Lov, som påbyder, at den, der vil tage borgerskab i et håndværk, skal lade sig indskrive hos borgmester og råd, som skal orientere oldermanden.

Der blev nu udgivet nye laugsartikler, ifølge hvilke det er forbudt de, som ikke har taget borgerskab eller er indskrevet i et laug, at holde sven- de og drenge. Det er ingen steder forbudt fattige koner og børn at ernære sig ved at væve, sy eller ved anden simpel håndtering. Da laugene alligevel gjorde det, fratog dem arbejde og redskaber og bragte dem i fængsel, udkom i 1688 en forordning, som tillader kongens Sø- og Tøjhusfolk samt andre fattige mænd og kvinder at arbejde og ernære sig, dog uden at holde sven- de, drenge eller piger, sålænge de kun arbejdede for sig selv eller deres kammerater og ikke for nogen anden. Københavns magistrat søger laugenes misbrug ved jagt på bønhaser (fuskere) yderligere hæmmet.

Man var klar over, at det var ved fremmede manufakturisters hjælp, at industrien skulle hjælpes frem, men sålænge dronning Sophie Amalie levede, skete der alligevel ingen fremskridt i denne retning, da religionen kom ind i billedet. Da ediktet fra Nantes om religionsfrihed ophævedes i 1685 søgte flere tusinde reformerte franskmænd om tilladelse til at nedsætte sig i egnen mellem København og Helsingør og dermed overføre deres fædrelands industri til dansk grund. Dette blev nægtet, da man var bange for, at ulven skulle indsnige sig i Vor Herres fårehold. Biskop Bagger måtte dog give de reformerte ret, når de i ansøgning anførte, »at Danmarks nærværende slette tilstand udkrævede manufaktur- rers og commerciens indretning, om det ellers på midler og folk skulle tiltage og komme på fode igen«. Når man så ovenikøbet i 1676 havde befalet, at der i købstæderne ikke måtte arbejdes onsdage og fredage og

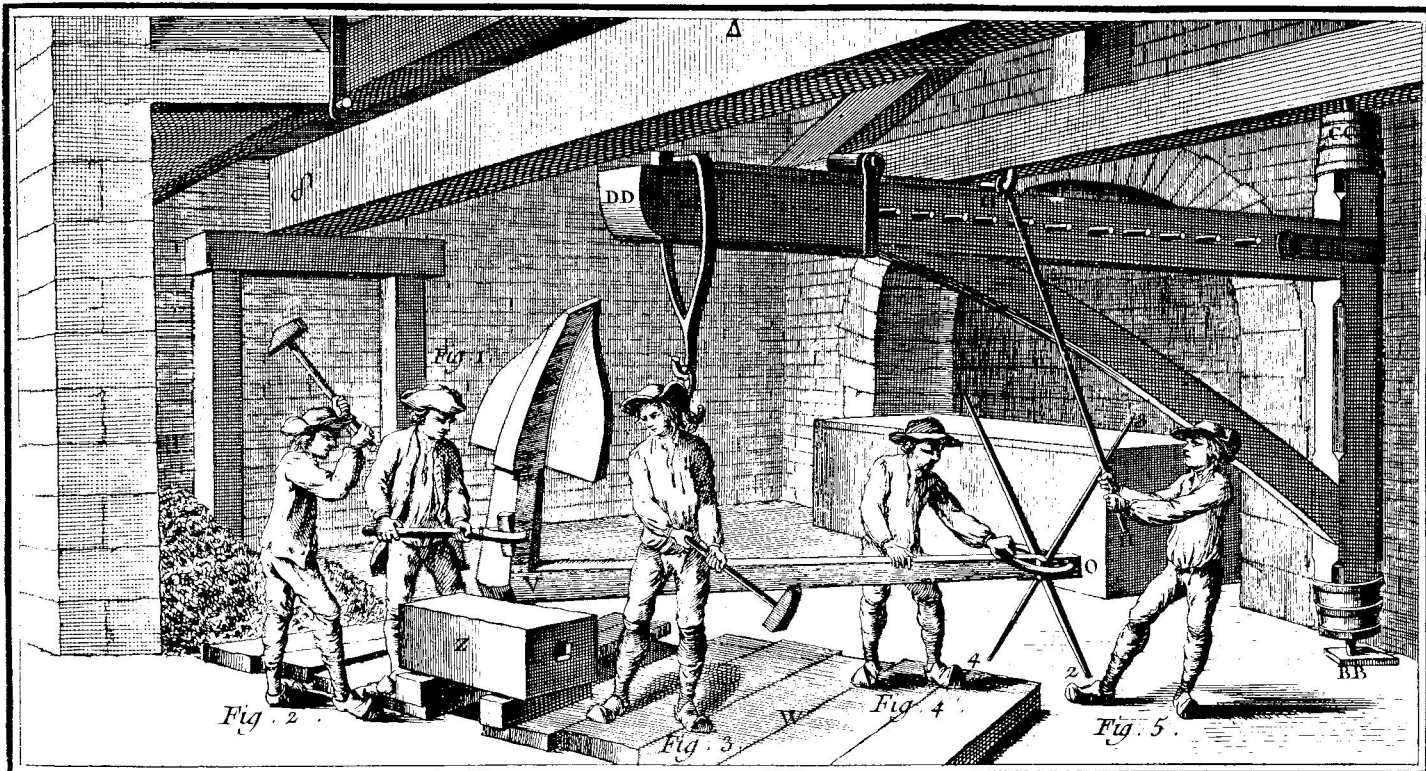
på landet onsdage og torsdage, vil det sige, at medregnet de almindelige helligdage arbejdedes kun knap to trediedele af årets dage. Det kan således ikke undre, at industri stort set var ukendt her i landet. I 1682 var der på samtlige fabrikker kun beskæftiget 200 arbejdere.

Ikke så snart havde Sophie Amalie lukket sine øjne, før man gennem løfter om religionsfrihed og privilegier lokkede de reformerte, men nu var det for sent. Det gunstige øjeblik var gået tabt, og man havde allerede i andre lande med åbne arme modtaget de flygtende, som af egen drift havde tiltænkt Danmark de fordele, som Brandenburgs store kurfyrste ikke lod sig byde to gange.

Christian V gik et skridt videre end sine forgængere med at benytte tolden som et middel til at ordne industriens, handelens og søfartens gang. Ved nye toldruller af 1683 og 1686 forbød man indførsel af de fabriks- og manufakturvarer, som kunne fremstilles her i landet. Indførsel forbydes af alle slags posementmager arbejde (besætningsartikler som snore og frynser), isenkram, forarbejdet kobber, jern, stål, blik, messing, dukketøj med tinstøber arbejde, tilberedte huder og skind, corduan, færdigsyede klæder, hatte, baj,(groft tekstil), klæde, kandestøber- og andre håndværksarbejder, garn, simpelt læder, sukker m.m. Indsmugling straffedes med varernes konfiskation, 16% told samt en bøde på den fire dobbelte værdi. Herværende fabrikanter tillagdes ret til selvtægt overfor indsmuglede varer. Til fremme af den hjemlige industri forbød man udførsel af uld, hamp, blå (affald fra hør og hamp, kunne anvendes til møbelpolstring), huder, skind og andre råvarer. Alle disse forbud var dog for rigoristiske og ophævedes næsten uden undtagelser i 1691. Stiftbefalingsmændene skulle tilspore til oprettelse af industrier i købstæderne. For at skaffe penge til at sætte i fabrikker blev befalet, at de, som bestyrede umyndiges penge, skulle udlåne dem til silkemanufakturer mod 5% rente. Proprietærer og andre opfordredes til at anlægge salpetersyderier, og til dette formål at tillade opgravning af jord i kvægstalde, hvoraf man udvandt salpeter. Salpetersyderne fritoges for at svare afgifter, og der ansattes salpeterforpagtere. I København var der to sæbesyderier med oliemøller, som behøvede en stor mængde hamp-, hør og roefrø, og det befaledes, at mindst en fjerdedel af købstadsjordene skulle tilsås hermed.

Direktionen for Børnehuset på Christianshavn og Pesthuset udenfor Vesterport pålagdes at indrette manufakturer, at holde gaderne frie for tiggere og forsyne disse og fattige med arbejde. I 1698 udstedtes nye privilegier for de, som ville oprette uldmanufakturer. Det lovedes fabrikanterne, at når de kunne forsyne landet, ville kongen sørge for, at de forarbejdede uldvarer kunne afsættes til rentable priser. Men alle anstrengelser var forgæves.

Frederik IV (1699–1730). På en rejse i udlandet havde kongen lært, hvilke fordel andre stater havde af deres fabrikker. Han søgte derfor også at fremme dem i sit land og oprettede påny et commerceskollegium, »på det at de, som ville begynde nogen handel eller oprette noget manufaktur, kunne vide, hvor de skulle søge råd og hjælp, og de, som allerede var i drift, desbedre kunne fremmes«. Året efter blev udgivet »Priwi-

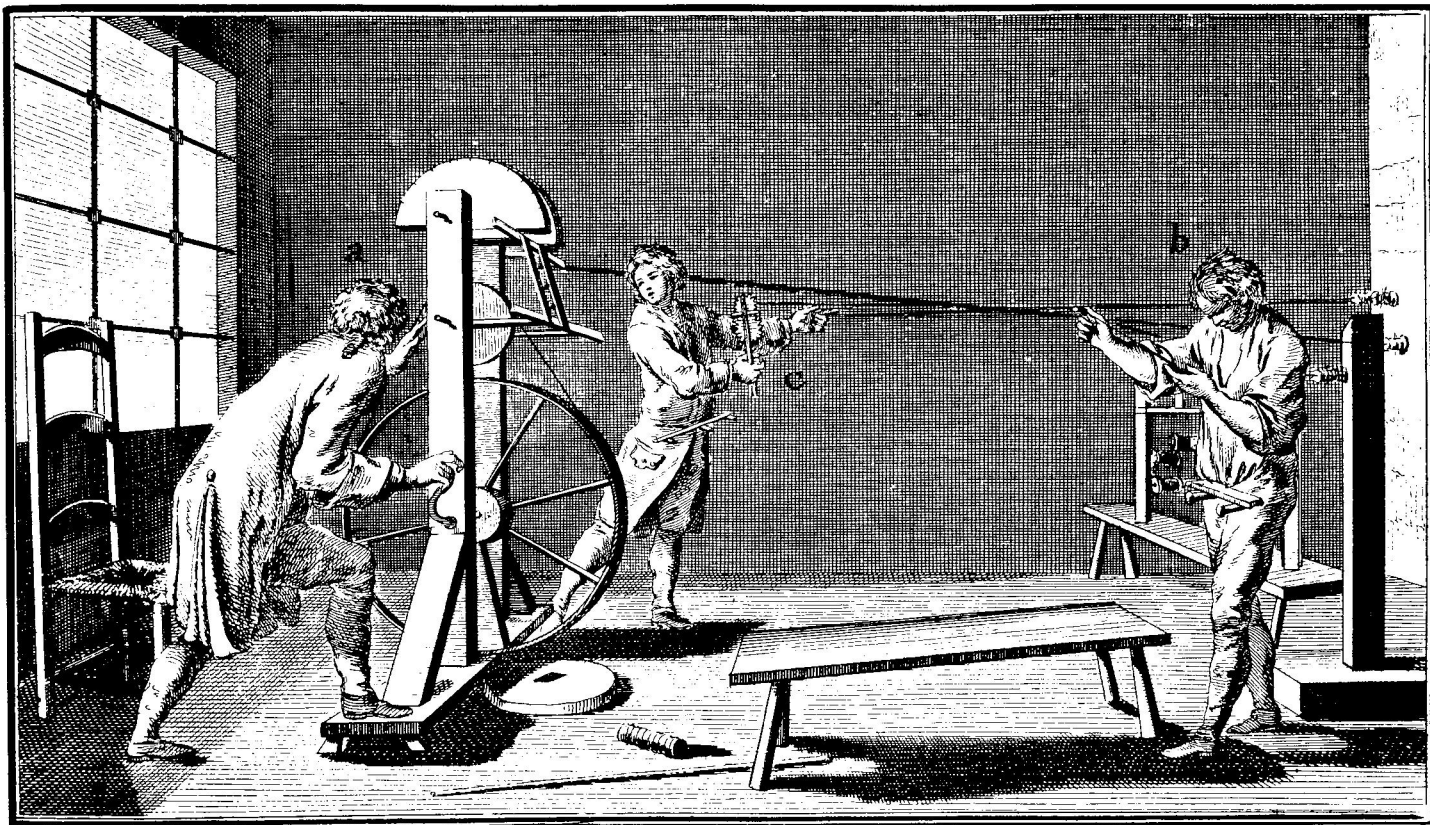
Smedning af skibsanker

legia für auswärtige Manufacturisten, welche sich in den Handels Städten Dänemarks zu wohnen begeben wollen«. Det blev heri lovet dem, som ville emigrere hertil og oprette manufakturer, 20 års skattefrihed, fri bolig, rejseomkostninger betalt, toldfri indførsel af de nødvendige råvarer. Trods alt dette kom ingen til landet, idet man samtidig vedblev med at lægge hindringer i vejen for folk med anden tro end den ortodokse gejstlighed.

Til alle disse genvordigheder kom yderligere den krig, som landet førte mod Sverige, og som kostede store summer. Håndteringerne var i så dårlig en forfatning, at selv de mindste ting, som krævedes til hærens forsyning måtte indføres fra udlandet, især fra Hamburg og Lybeck, som hentede råvarerne her og solgte os dem tilbage i forædlet stand. I et reskript til commercekollegiet af 1705 siges, at uagtet kollegiets omhu for at få oprettet manufakturer, og uagtet kongen havde bevilget privilegier, tilskud m.m., og af samme grund befalet obersterne at bruge her i landet tilvirket klæde til infanteriets mundering, har det dog ikke hjulpet. Kollegiet pålægges at ændre dette forhold. I de 10 år krigen mod Sverige varede, levede næppe 400 håndværkere i København.

På dette tidspunkt var der kun et sæbesyderi med oliemølle tilbage i København. Der var fem silkevævere, fire dugmagere med ca. 30 arbejdere, 11 hattemagere, knap 40 garvere, remmesnidere og sadelmagere. I Køge var der en sejldugfabrik med 200 arbejdere som hørte under Holmen.

Straks efter Frederik IVs tiltrædelse henvendte han sin opmærksomhed på militæretatens økonomi. Om infanteriets mundering tilkendegives, at meget misbrug havde gået i svang. Det blev tilladt at importere, hvad

Possementmager

ikke kunne skaffes fra danske manufakturer til fastsat pris og kvalitet. Nu var døren åben for forsyning fra udlandet, men da hæren under krigen ofte måtte forsynes med nye munderinger, fandt kongen, at der hertil gik for mange penge ud af landet, og bestemte sig derfor til at sætte to herværende næsten helt forfaldne uldmanufakturer i stand, så hæren kunne forsynes herfra. Dette skete i 1720 umiddelbart efter fredsslutningen. De nødvendige udenlandske eksperter tilkaldtes, og på kort tid var 20 vævestole igang på klædefabrikerne i Børnehuset og Kvæsthuset. Uld måtte ikke eksporteres, men skulle leveres til disse to fabrikker. I det store og hele havde man bibeholdt Christian Vs toldsatser, men efterhånden måtte der lempes for flere industrigræne f. eks. tobaksspinderi, skibsbygning, porcellæn, hø-leer og skæreknive, raffineret svovl, lærred, kattun (bomuldstøj væsentligst til trykning), dvælk (stivlærred), skrivepapir m.m.

Christian VI (1730–1746). En undersøgelse foretaget kort efter hans tronbestigelse viste, at Danmark på det tidspunkt havde 2 sukkerraffinaderier, 1 porcellænsfabrik, 3 sæbesyderier, 1 tranbrænderi, 1 kattuntrykkeri, 2 kobberværker, 1 geværfabrik, 4 papirmøller, 2 uldmanufakturer og 1 silkefabrik. Det ansloges, at ca. 30.000 rdlr. årligt blev brugt til import af uld- og silkevarer. For at undgå dette, lod kongen fra England, Holland og Tyskland indkalde 60 manufakturer, og de første anlæg understøttedes med kongelig gavmildhed. Det under Frederik IV oprettede commercekollegium blev ophævet i 1731, men da kongen fandt, at det ikke gik helt efter hans ønsker med fabrikkerne, oprettede